

4. REFLEXIVITEIT, KENNIS EN LEREN

Intro

In deel 1 is een voorstel voor democratische verdeling en normering van pedagogische autoriteit gepresenteerd, vergeleken met drie andere voorstellen en oppervlakkig verantwoord. Nadere rechtvaardiging is nodig, omdat er van alles ten onrechte doorging voor *vanzelfsprekend* aannemelijk of kloppend. Deel 2 moet dit goedmaken.

Het streven hier is democratische verdeling en normering van pedagogische autoriteit te rechtvaardigen op basis van een aantal aannamen aangaande het kunnen en kennen van mensen en daaruit afgeleide pedagogische en politieke beginselen. De aannamen die de ondergrond van de nadere verantwoording constitueren, hebben betrekking op reflexiviteit en kennis. Deze worden eerst benoemd en besproken (4.1, 4.2 en 4.3). Vervolgens worden de pedagogische beginselen hieruit afgeleid (4.4). Daarna worden de politieke beginselen uiteengezet: het zijn de beginselen van de overleg-democratie —een variatie op de 'deliberative democracy' (hoofdstuk 5). Onafhankelijk van de pedagogische laten ook de democratische beginselen zich afleiden uit de basale aannamen aangaande reflexiviteit en kennis. Dit maakt tenslotte een gecompliceerde rechtvaardiging mogelijk. In het laatste hoofdstuk van deel 2 wordt het betoog afgerond: uitgeduid wordt hoe de pedagogische en democratische beginselen geen andere keus laten dan de in deel 1 voorgestelde democratische verdeling en normering van pedagogische autoriteit (hoofdstuk 6).

4.1 Reflexiviteit

Reflexiviteit en bewustzijn

Reflexiviteit is in deel 1 vaak ter sprake gekomen en door de bank genomen gemakshalve ietwat losjes, meestal alsof het een menselijk vermogen is, vergelijkbaar met bijvoorbeeld het gehoor, en soms alsof het een menselijke mogelijkheid is, vergelijkbaar met bijvoorbeeld opstaan. Als het ware een vermogen: reflexiviteit zou geoefend, geactiveerd en geprikkeld kunnen worden zoals het gehoor; het zou iets zijn *waarmee* mensen uitgerust zijn. Als het ware een mogelijkheid: reflexiviteit zou een bewust gekozen activiteit zijn, iets wat iemand ook had kunnen laten, zoals men ervoor kan kiezen al of niet op te staan; het zou iets zijn *waartoe* mensen uitgerust zijn. Zulke analogieën deugen niet helemaal en verwante associaties leiden gemakkelijk tot misverstanden. Het is nodig een preciezere voorstelling te geven van reflexiviteit.

Reflexiviteit is een modus van bewustzijn, namelijk *reflexief* bewustzijn. Het is als zodanig een voorwaarde voor kennis en het substraat van bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid. In deze paragraaf wordt uiteengezet wat reflexief bewustzijn is. Het wordt vergeleken met *irreflexief bewustzijn*¹, *onbewuste intentionaliteit*², *lichamelijke intentionaliteit*³ en *passief*

¹ Onder 'bewustzijn' versta ik ongeveer wat men in de fenomenologie en de existentiële fenomenologie gewoon is eronder te verstaan (vgl. bijv. Schütz, 1932; Sartre, 1978, oorspr. 1936; Berger & Luckmann, 1966; Strasser, 1970; Kouwer, 1973; Schütz & Luckmann, 1979; Imelman, 1974; 1982; Luypen, 1976; Fretz, 1978; De Boer, 1989). Mijn invulling en benadering ervan is verder op een aantal punten (grosso

`bewustzijn'⁴. In paragraaf 4.2 wordt de samenhang met kennis besproken en in paragraaf 4.3 de samenhang met bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid.

Gemakshalve begin ik met een illustratie. Het is de beschrijving van een (naar ik aanneem herkenbare en inzichtelijke) ervaring. De weergave is in alledaagse taal gegoten. Het uitgebreide commentaar dat erop volgt, analyseert en bespreekt de ervaring in termen van de theorie van reflexiviteit en bewustzijn die *ondertussen* voorlopig uiteengezet wordt. Het commentaar bereidt een meer abstracte explicatie en verantwoording van de theorie voor.

Illustratie

1Ik fiets over de rivierdijk naar Wijk-bij-Duurstede —zoals vaker aan het begin van de middag. Het is niet zo'n eind. En het is leuker fietsen dan naar Schoonhoven. Lekker weer (half bewolkt, zachte tegenwind, iets frisser dan gister). Ik voel me goed (net achter de boeken weg; het eerste zweet is eruit; het lichaam doet reeds moeiteloos zijn werk en is nog niet vermoeid; alleen een lichte druk op de blaas stoort). De weg is bekend en gemakkelijk (stil, asphalt, nauwelijks zijwegen, niet te smal, in goede staat) en de hybride fietst prima (afgezien van de ketting: die piept; ze moet gesmeerd worden). De omgeving is vertrouwd en fraai (rust, groen, rivier, vogels, vee).

2Mijn gedachten dwalen af naar vanmorgen: de ruzie. Het hier en nu vervaagt: zon, wolken, wind, fris, inspanning, blaas, weg, fiets, ketting, landschap ... alles maakt plaats voor de ruzie van vanmorgen. Aanvankelijk maak ik me er *weer* kwaad om dat ze zo'n scène maakte. Terwijl ik nadenk over het gebeurde verflauwt de wrok langzaam. Was het wel echt haar schuld? Ik was ervan overtuigd dat ze zich aanstelde. Ik was hiervan overtuigd zeker tot ze tenslotte de deur dichtklapte en naar haar werk vertrok. Maar nu? Misschien had ik bij het ontbijt net *iets* langer mijn mond moeten houden. Dan was haar ochtendhumeur wellicht beperkt en zonder gevolgen gebleven. Want had niet vooral mijn allereerste opmerking het humeur aangewakkerd en het sein gegeven tot escalatie? Ik vroeg waaraan haar stemming te danken was: aan de genen of aan het overwerk. Ik flap er ook altijd zulke flauwe dingen uit op de meest ongelegen momenten. Ik weet hoe gevoelig de kwesties liggen: haar moeder en haar werk. En, eerlijk gezegd, niet alleen voor haar. Zo onschuldig was de vraag niet: die was —dat moet ik toegeven— sarcastisch en verwijtend. Ik mag haar graag erop attent maken dat zij soms de onhebbelijkheden vertoont waarom zij anderen bekritiseert: het bevestigt mijn veroordeling van haar kritiek op anderen. Bovendien irriteert het me dat ze zich niets aantrekt van mijn waarschuwingen voor te-veel-hooi-op-de-vork: ze verdomt het om rustiger aan te doen. Zij kent mijn verwijten, baalt ervan dat ze niet zonder meer onterecht zijn, begreep mijn opmerking waarschijnlijk in dit licht en reageerde navenant. Zo gaat het trouwens vaker. Waarom leer ik er niks van? En waarom zij niet? Ik kan mijn ergernis beter op andere momenten en manieren ter sprake brengen. Als ze terecht zijn tenminste, want ...

3Plots word ik er ruw bij bepaald dat ik fiets: een suikerbiet op de weg. Ik ontwijk de biet ternauwernood. Gedurende enige tijd zit ik nu anders op de fiets dan zoëven. De ruzie is verdwenen. De aandacht is bij het wegdek. Sinds de suikerbiet hoor ik het gepiep van de

modo) vergelijkbaar met de manier waarop Searle »consciousness« begrijpt (Searle, 1992).

² `Onbewuste intentionaliteit' is ontleend aan Searle —een vertaling van »unconscious intentionality« (Searle, 1992, mn. pp. 151-173). Mijn begrip verschilt enigszins van dat van Searle.

³ `Lichamelijke intentionaliteit' is een variatie op Buytendijks »lichamelijke subjectiviteit«; ze staan voor hetzelfde begrip (1965, pp. 27-31).

⁴ Op de aanduiding `passief "bewustzijn"' kwam ik na lezing van een tekst over geheugenpsychologie waarin sprake is van »passive knowledge« (Atkinson et al, 1985, p. 246); de begrippelijke gelijkenis is minimaal.

ketting weer. Gister had ik me onderweg voorgenomen haar thuis te smeren, maar ik ben het vervolgens vergeten en nu probeer ik te onthouden dat ik het straks moet doen. Nog zeurender aanwezig dan de ketting is mijn blaas: de druk is groter geworden; ze laat weten dat ze overvol is. Ik zie uit naar een geschikte plasplek.

4Beneden langs de dijk staat af en toe struikgewas. Maar het prikkeldraad langs de weg lijkt me te hoog om gemakkelijk overheen te kunnen stappen. Iets verderop langs de rivier, onbereikbaar, staan bomen. Ook dichterbij, langs de dijk staan soms groepen bomen; vaak op of rond een erf. Het valt me op dat sommige bomen beginnen te kleuren. Het is inderdaad bijna herfst —dringt het tot me door. Dat het kouder is dan gisteren heb ik me al eerder gerealiseerd toen ik mijn jasje wat hoger dichttriste. Sommige bomen beginnen te kleuren; andere zijn nog helemaal groen. Tevergeefs tracht ik regelmaat te ontdekken: kleurt de ene soort vroeger dan de andere of ligt het aan de lengte of de plaats waar ze staan?

5De blaas protesteert weer. Dat is ook zo. Ik zoek een plasplaats: de kleur van de bomen doet er niet toe; als ze maar bereikbaar zijn en niet op of rond een erf staan; het hoeft zelfs niet per se een boom te zijn. Grappig, bedenk ik me, dat gedachten zo kunnen dwalen. Bovendien is het opmerkelijk —zo houd ik mezelf voor, terwijl ongemerkt (het gezeur van) de blaas en (het kijken naar) de bomen en struiken weer naar de achtergrond verschuiven (net zo als eerder al het fietsen, de weg, de kou en de ketting weer naar de achtergrond zijn verschoven)—, dat ik er ook nog over kan nadenken dat ik het grappig vindt hoe gedachten kunnen dwalen. Al met al een fraaie illustratie van een wonderlijk aspect van reflexiviteit, constateert de onderwijzer in mij: iets voor een college of studieboek misschien. Of toch maar niet: ik bedenk me ineens hoe gezocht en gênant fenomenologische impressies en analyses kunnen zijn. Laatst nog kreeg ik kromme tenen bij het lezen van *De dingen* van Van den Berg ...

6Hé, een tegenligger. Hij heeft de wind mee. Hij groet. Ik zit weer op de fiets. Ik ben al halverwege Wijk-bij-Duurstede. En ik moet nog steeds pissen.

Commentaar⁵

1a *Bewustzijn*

Ik voel-zie-hoor-en/of-ruik wind en zon, benen en blaas, fiets en wegdek, rivier en wolken, groen en vee, vogels en ketting, enzovoorts. Onlosmakelijk daarmee verbonden (in mijn beleving niet ervan te onderscheiden) is: ik vind het rustig, lekker, fraai, niet zo'n eind, leuker dan naar Schoonhoven, enzovoorts; ik ben tevreden en ik voel mij goed; ik wil naar Wijk-bij-Duurstede en vandaar weer terug; ik vind de piepende ketting vervelend; ik vrees dat ik straks nodig moet. Dit voelen, zien, horen, ruiken, vinden, willen en vrezen is *bewustzijn*.

Bewustzijn is tegenwoordigheid aan, betrokkenheid op en omgang met de wereld (dingen en mensen). Het is *aanwezigheid beleven*, aanwezigheid in de wereld en aanwezigheid van de wereld. Aanwezigheid is de menselijke bestaanswijze. Ondanks mijn subjectiviteit is mijn bestaan ondenkbaar zonder *existentie*, q.e. 'in-de-wereld-zijn', en *intentionaliteit*, q.e. 'op-de-wereld-gericht-zijn'. Eigenlijk vallen existentie en intentionaliteit samen: er-zijn impliceert lichamelijk verwickeld zijn in de wereld en openstaan voor de wereld. Bewustzijn is *belevend* er-zijn: het combineert beleving, existentie en intentionaliteit⁶. Bewustzijn moet als subjectief beleefde aanwezigheid onderscheiden worden van onbewuste aanwezigheid. Een voorbeeld van onbewust er-zijn is het fietsen 'zelf'.

⁵ De nummering correspondeert met die van de illustratie. Voor de duidelijkheid is de indeling iets verfijnd; vandaar de letters.

⁶ Vgl. bijv. Luijpen, 1976, bijv. pp. 41-43, 69-74, 89-90.

1b *lichamelijke intentionaliteit*

Terwijl ik geniet van de frisse lucht, de rust en het uitzicht, me stoor aan de ketting, enzovoorts, gaat het fietsen vanzelf. Ik ben er wel bij, maar niet bewust. Het is een bijna onwillekeurige lichamelijke bezigheid: de benen en voeten gaan op en neer, de armen en handen sturen, het hele lijf bewaart het evenwicht, de vingers weten de hendels van remmen en versnellingen te vinden en bedienen die 'automatisch', et cetera. Het lichaam fietst nagenoeg zoals de longen ademen en het hart pompt. Ondertussen is het fietsende lichaam alert: het merkt de bochten op; het houdt koers en snelheid in de gaten (de berm rechts, de strepen links; soms wat vaart minderen); het kiest een hoger of lager verzet; het let op onregelmatigheden en obstakels, et cetera. Een en ander dringt niet tot mij door —zolang er niets hapert of opvalt en zolang ik mijn aandacht er niet doelbewust op richt. Wat hier gebeurt, 'onderneem' en 'ondervind' ik op het niveau van wat Buytendijk noemt »lichamelijke subjectiviteit«⁷ en wat ik voortaan noem *lichamelijke intentionaliteit*. Het is een vorm van *onbewuste intentionaliteit*.

Bewustzijn moet onderscheiden worden van lichamelijke intentionaliteit. Buytendijk verwoordt het aldus:

»Onze bewuste persoonlijke relatie tot de dingen steunt voortdurend op een *bewusteloze* voorpersoonlijke verhouding, die door het lichaam verwerkelijkt wordt. Ons *lichaam* sticht reeds een kwalitatieve, gevormde, betekende en zinrijke samenhang met de ruimtelijke en tijdelijke dimensies, met de dingen en de situationele structuren, zonder dat wij persoonlijk hier iets van weten. Ons lichaam in zijn relatieve zelfstandigheid heeft een toegang tot een gevormde buitenwereld. Het 'lijf' ... *doet* iets en *bemerkt* iets, waardoor ons persoonlijk handelen en waarnemen realiseerbaar wordt. Wij drukken dit uit door te zeggen, dat het gedachteloze optillen van een voorwerp of het beklimmen van een rots, het behoud of herstel van het evenwicht enz. *vanzelf* geschiedt, hoewel wij het zelf (als subject) verrichten. Het begrip van een lichamelijke bewusteloze *geleefde* (itt. *beleefde*, PAvdP) subjectiviteit is in overeenstemming met de ervaringen over het gedrag der dieren« (1965, p. 30).

Lichamelijke intentionaliteit kent twee aspecten:

(a) Onbewuste ordening. Het lichaam, onze fysieke bewerktuiging, ordent de wereld buiten ons bewustzijn om. De wereld waarop het bewustzijn betrokken is, is als het ware voorgestructureerd door de structuren van de lichamelijke toegang tot de wereld. Deze structuren hebben te maken met kenmerken (ik zou bijna zeggen: 'gewoonten') van onze zintuigen, motoriek en hersenen. Ik druk me met opzet zo vaag mogelijk uit, want het doet er niet toe hoe het precies zit: relevant is hier alleen dat het *mede dank zij fysiek voorwerk* is, dat de wereld zich reeds geordend aan het bewustzijn voordoet. Ze doet zich niet voor als een chaos van dooreenlopende kleuren, vormen, geluiden, geuren, enzovoorts, maar als samenstel van objecten en eigenschappen van objecten, betrekkingen tussen objecten, enzovoorts. Op dit aspect, hoe belangrijk ook, ga ik pas later verder in. Hier gaat het me eigenlijk alleen om het tweede aspect.

(b) Onbewuste omgang. Het lichaam verricht taken en onderneemt van alles zonder dat ik me er bewust van hoeft te zijn of er bewust bij hoeft te zijn. Fietsen schijnt overigens een geliefd voorbeeld te zijn van de mogelijkheid om lichamelijk bezig te zijn zonder interventie van bewustzijn. Linschoten verklaart onder verwijzing naar vier andere auteurs waarom het ook maar goed is dat we het fietsen doorgaans aan het lichaam overlaten. Fietsen met verstand werkt

⁷ Buytendijk, 1965, pp. 27-32. Hij zet bijvoorbeeld »de lichamenlijk fungerende intentionele verrichtingen« (q.e. »lichamelijke subjectiviteit«) tegenover »de bewust geïntendeerde acten« (q.e. »menselijke subjectiviteit«) (ibidem, p. 32).

ongelukken in de hand (1964, pp. 355-356).

Bijvoorbeeld: »Vraag een fietser hoe hij een bocht naar rechts maakt. Hij zal zeggen: door mijn stuur naar rechts te draaien. Het is niet waar. ... Wendt men het stuur naar rechts, dan drukt de middelpuntvliedende kracht de fietser naar links omver, en hij valt, tenzij hij het stuur bijdraait, en naar links scheef liggend, een linker bocht maakt. Om rechtsaf te slaan moet hij zich eerst naar rechts laten vallen door het stuur naar links te draaien« (ibidem).

Lichamelijke intentionaliteit is een dimensie van onbewuste intentionaliteit. Een andere dimensie bespreek ik later.

2a *voorgond/achtergrond*

Mijn gedachten dwalen af. Het hier-en-nu verschuift naar de achtergrond en gebeurtenissen van vanmorgen komen op de voorgond. *Verdwijnt* het hier-en-nu (zon, wolk, wind, fris, inspanning, blaas, weg, fiets, ketting, landschap, naar Wijk-bij-Duurstede, enzovoorts) daarmee als object van bewustzijn? Searle meent van niet:

»Within the field of consciousness, we need to distinguish between those things that are at the center of our attention and those that are at the periphery. We are conscious of a very large number of things that we are not attending to or focusing our attention upon. ... We need to distinguish the conscious/unconscious distinction from the center of attention/periphery distinction« (Searle, 1992, pp. 137-138).

Anders dan Searle meen ik dat de tegenstelling tussen *voorgond en achtergrond* (of centrum en periferie) en die tussen bewust en onbewust overlappen. Ze vallen niet samen en zijn niet congruent, maar het lijkt me duidelijk dat in de periferie van 'the field of consciousness' *beleefde* aanwezigheid ergens overgaat in *geleefde* aanwezigheid. Het 'veld' is begrensd, neem ik aan, en dingen kunnen (voor mij) verzinken of vervluchtigen — ik kom hier nog op terug. Dit neemt niet weg dat het onderscheid tussen voorgond en achtergrond zinvol is. De mate van aandacht of het niveau van attentie varieert inderdaad. Terwijl ik aan de ruzie denk, kan ik mijn aanwezigheid in (bijvoorbeeld) het landschap en de aanwezigheid van (bijvoorbeeld) het landschap blijven *belev*en, zij het minder (hoe zal ik het zeggen?) helder en intens dan zoëven. Als ik inzoom op vanmorgen, hoeft het hier-en-nu niet onzichtbaar te worden. Het is natuurlijk wel *mogelijk* dat ik volledig opga in mijn gedachten. Dan zou het hier-en-nu verdwijnen als object van bewustzijn — en zou het gevaarlijk fietsen zijn.

2b *reflexief bewustzijn* (1)

De ruzie komt weer boven. Eerst herbeleef ik sommige aspecten: ik ben opnieuw kwaad. De herbeleving bevangt me echter niet: ze gaat over in bezinning. Ik reconstrueer de gebeurtenissen en probeer interacties, beweegredenen, mechanismen, verwachtingen en wederzijdse interpretaties te begrijpen. Niet alleen *haar* positie, gezichtspunt en inbreng vormen het onderwerp: ik onderzoek en overweeg tegelijkertijd ook mijn *eigen* positie, gezichtspunt en inbreng, met inbegrip (dus) van mijn bewustzijn daar-en-toen (mijn weten, vinden, voelen, enzovoorts). Bij deze nadere en gedistantieerde beschouwing van de gang van zaken, onze geschiedenis en ons beider bijdrage aan de ruzie, krijg ik beter (genuanceerder en zakelijker) inzicht in het gebeurde. Met het inzicht veranderen ook gevoelens, oordelen en intenties: de gevoelens van wrok en boosheid verzachten gaandeweg en maken geleidelijk plaats voor gevoelens van lichte spijt en mildheid. Ik kritiseer het eigen doen en laten en kom tot goede voornemens. De verandering van

inzicht gaat ongeveer gelijk op met de verandering van andere aspecten van bewustzijn (voelen, vinden, willen). Het is moeilijk uit te maken hoe deze veranderingen zich tot elkaar verhouden —even moeilijk als het onderscheiden van aspecten van bewustzijn überhaupt. Dat verbetering van inzicht zonder meer vooropgaat, is onwaarschijnlijk. Wisselwerking ligt meer voor de hand: (bijvoorbeeld) genuanceerd en zakelijk reconstrueren vereist afstand en afstand nemen is gemakkelijker bij een kalm gemoed; bovendien ben ik eerder bereid tot bezinning wanneer de scherpe kanten eraf zijn en de hang naar gemoedsrust of verzoening de rancune reeds erodeert. De nuchtere analyse die ik aan het begin van de middag maak, had ik tijdens of vlak na de ruzie moeilijk kunnen maken. Naast afstand (qua tijd, plaats en context) is vrijblijvendheid bevorderlijk: zakelijk en genuanceerd reconstrueren zou bijvoorbeeld veel moeilijker geweest zijn ten overstaan van of in samenspraak met de andere betrokkene, de `tegenpartij'.

Dat de omstandigheden niet altijd even gunstig zijn, doet niets af aan het hier geïllustreerde *kunnen*. Ik kan afstand nemen zowel van een zaak of situatie (gebeuren, ding, verhouding, et cetera) als van wat ik weet, vind, voel, wens, enzovoorts met betrekking tot die zaak of situatie. Ik ben in staat tot »wereld-bewustzijn« en »zelf-bewustzijn«, zoals Sierksma het uitdrukt (1956, p. 25). Heb ik afstand genomen van object van bewustzijn *en* bewustzijn zelf, dan kan ik ze bekijken en vergelijken. Ik kan me bezinnen op object en bewustzijn. Met andere woorden: bewustzijn kan zichzelf objectiveren, relativëren en verbeteren. Ik ben tot distantie en bezinning en daarmee tot relativering en verbetering van bewustzijn in staat, omdat ik iets kan wat alle mensen en alleen mensen kunnen: *reflexief bewustzijn*, bewustzijn van bewustzijn.

Wat is het verschil tussen (irreflexief, voor-reflexief, pre-reflexief, ongereflexieerd) bewustzijn en *reflexief* bewustzijn? Jaloers-zijn is bewustzijn. Me realiseren dat ik jaloers ben, is reflexief bewustzijn. Het lullig vinden dat ik jaloers ben, is ook reflexief bewustzijn. Er iets aan willen doen eveneens. De reflexiviteit kan trouwens altijd een etage hoger: zo kan ik me afvragen waarom ik me nu pas realiseer dat ik jaloers ben —ik denk na over reflexief bewustzijn; bewustzijn van bewustzijn van bewustzijn. Luijpen verwoordt een en ander aldus:

»Er is een impliciet, niet-uitdrukkelijk, niet-thematisch, niet-thetisch, niet-reflexief bewustzijn, dat bestaat in de eenvoudige tegenwoordigheid aan mijn bestaan. Dit bewustzijn heet `telbewustzijn', `genotbewustzijn', `liefdebewustzijn', `waarnemingsbewustzijn', `handelingsbewustzijn', of wat dan ook, zonder te zijn het bewustzijn *van* tellen, het bewustzijn *van* genot, het bewustzijn *van* waarnemen of het bewustzijn *van* handelen. ... Het impliciete, niet-uitdrukkelijke, niet-thematische bewustzijn ... kan echter thematisch en expliciet gemaakt worden. Ik *ben* door mijn bewustzijn oorspronkelijk aanwezig aan mezelf; door de reflectie *stel* ik me aan mezelf aanwezig, en wordt datgene wat ik eerst oversloeg —mijn liefde, mijn genot, mijn handelen, mijn kennis— het thema van mijn bewustzijn« (Luijpen, 1976, p. 89).

De reconstructie van de ruzie en de herziening van inzicht, oordelen en intenties daaromtrent is een voorbeeld van distantie en bezinning en van zelf-relativering en zelf-verbetering van bewustzijn. Met ander woorden: een voorbeeld van wat reflexiviteit vermag.

Niet omdat de ruzie op de voorgrond staat en enige tijd praktisch alle aandacht krijgt, is er sprake van reflexiviteit, maar omdat ik me overdenkend en onderzoekend verhoudt tot mijn bewustzijn en de situatie waarop het betrekking heeft. Waarin reflexief bewustzijn zich onderscheidt, is niet de concentratie, maar de afstand van *en* de betrokkenheid op zichzelf en het object. De bezinning op de ruzie (in het voorbeeld) is betrekkelijk complex en uitgebreid: ze bestaat uit een opeenvolging van in elkaar grijpende momenten van reflexiviteit. Ook minder ingewikkelde en grondige bezinning vereist reflexief bewustzijn.

Stel, het irriteert me dat mijn bed- en tafelenoot met opzet niets zegt bij het ontbijt, waarschijnlijk om mij te laten merken dat ze ergens de pest over in heeft, en mijn irritatie doet mij een jennende opmerking maken. Dan *`leef'* ik domweg mijn interpretatie en irritatie. Ik blijf op het niveau van irreflexief bewustzijn. Het kan ook anders. Ik realiseer me dat ik mij irriteer en waardoor dit komt —haar zwijgen om mij te laten merken dat ... Dit is al reflexiviteit. Het volgende moment van mogelijke reflexiviteit is ietwat gecompliceerder, maar blijft betrekkelijk eenvoudig. Ik realiseer me dat *ik* de stilte *begrijp als* *`zij* zegt met opzet niets' en dat *ik* vervolgens bovendien *`zij* zegt met opzet niets' *begrijp als* *`zij* wil mij laten merken dat ...'. Zulk reflexief bewustzijn relateert. Ik besef: de stilte kan ook iets anders betekenen; het is niet uitgesloten dat het geen opzet is, maar dat ze gewoon moe is of in gedachten; als het niet per se opzet is, dan is het evenmin zeker dat ze mij wil laten merken dat ze ergens de pest over in heeft, laat staan dat het zeker is dat ze ergens de pest over in heeft. Reflexief bewustzijn hoeft vervolgens natuurlijk niet te betekenen dat mijn irritatie verdwijnt, maar voorkomt wel dat ik *zomaar* een jennende opmerking maak en *`vertraagt'* op z'n minst de neiging daartoe.

De bezinning op de ruzie ('s middags op de fiets; in het andere voorbeeld) is ingewikkeld en uitgebreid. Zoals gezegd vergt bescheidener bezinning al reflexief bewustzijn. Bescheiden bezinning had ik ook wel *tijdens* de ruzie kunnen opbrengen: reflexiviteit is altijd mogelijk. Was ik vanmorgen iets minder inert geweest en had ik er wat moeite voor gedaan, dan was de escalatie wellicht uitgebleven. De waan van het moment had ik kunnen verbreken door haar mineurstemming met iets anders te beantwoorden dan een flauwe of insinuerende opmerking. In plaats daarvan had ik kunnen reageren met bijvoorbeeld een lief of verstrooiend gebaar om het ijs te breken ('Kijk toch es hoe aandoenlijk verformfaaid de hond eruitziet; ik zal hem vandaag eens flink borstelen'). Het is uiteraard een kunst om in zulke situaties de juiste toon te vinden, want het risico is groot dat de ander *elke* reactie verdacht vindt en als provocatie interpreteert, zeker wanneer zij inderdaad een slechte bui heeft en niet bereid is tot distantie (zij: *`kan ik er wat aan doen dat die tering hond er zo bij loopt!?'*).

Reflexiviteit is een voorwaarde voor distantie en bezinning en voor relativering en verbetering van bewustzijn. Het is een menselijk vermogen dat nogal eens onderschat wordt, soms zelfs ontkend. Ik kom daar nog op. Hier wil ik tot slot iemand aanhalen die bepaald *optimistisch* is over wat men dank zij reflexiviteit vermag. Nagel merkt in verband met de praktijk en de aspiratie van »objectivity« het volgende op:

»To acquire a more objective understanding of some aspect of life or the world, we step back from our initial view of it and form a new conception which has that view and its relation to the world as its object. The old view then comes to be regarded as an appearance, more subjective than the new view, and correctable or confirmable by reference to it. The process can be repeated, yielding a still more objective conception« (Nagel, 1986, p. 4).

3a

Terwijl ik de ruzie overdacht, verbleef het hier-en-nu (zon, wolk, wind, fris, inspanning, blaas, weg, fiets, ketting, landschap, naar Wijk-bij-Duurstede, enzovoorts) op de achtergrond. Het was nog object van bewustzijn, maar bevond zich in de periferie van de aandacht (zie 2a). Nu trekt het hier-en-nu hardhandig aan de bel: attentie, een obstakel! Voor ik er erg in heb, doet het lichaam al automatisch zijn werk: het reageert onmiddellijk door met een slingerbeweging de biet te ontwijken. Ondanks de plotselinge manoeuvre blijf ik overeind. Op het niveau van de lichamelijke intentionaliteit ben ik kennelijk voor zulke taken berekend (zie 1b). Ik schrik zowel door wat ik zie als door wat het lichaam doet. Het hier-en-nu, met name het fietsen en de weg

staan in één klap op de voorgrond.

Even concentreer ik me op het wegdek. Vervolgens verschuift de aandacht via de piepende ketting naar de zeurende blaas. Het bewustzijn wordt af en toe reflexief. Drie reflexieve momenten: (a) direct op de schrik volgt een moment waarin ik me zoiets afvraag als 'hier ben ik, waar was ik?' en me realiseer dat ik met mijn gedachten elders was; (b) ik herinner me mijn voornemen om de ketting te smeren, realiseer me het vergeten te zijn en wil het voornemen niet opnieuw vergeten; (c) uitzien naar een plek om te plassen veronderstelt reflexief bewustzijn. Dat het bewustzijn op de eerste twee momenten (a en b) reflexief is, ligt voor de hand: bewustzijn van bewustzijn (besef van gedachtensprong; besef van voornemen en vergeten; voornemen willen onthouden). Waarom het uitzien naar een geschikte plek (c) reflexiviteit vereist, wordt straks verklaard (onder 4 'reflexief bewustzijn (2)').

3b *passief 'bewustzijn'*

Waar blijft de ruzie ondertussen? Wat ik vanmorgen beleefd heb, is niet naar de achtergrond van de aandacht verhuisd —waar het hier-en-nu net vandaan komt. Het is 'ergens' anders (beter: het is *anders*). Het heeft de gesteldheid van object van bewustzijn (iets waarop mijn voelen, vinden, weten, enzovoorts betrokken is) verlaten en is teruggekeerd naar de gesteldheid waarin het verkeerde voordat het object van bewustzijn werd (na de beleving zelf en voor de herinnering), namelijk de gesteldheid van *passief 'bewustzijn'*. En waar blijft de reflectie op de ruzie? Ook wat ik zoëven bedacht heb over wat ik vanmorgen beleefd heb (zie 2), is *passief 'bewustzijn'* geworden, maar dan vanuit de staat van bewustzijn in plaats van vanuit de staat van *object van bewustzijn*. Wat is *passief 'bewustzijn'*?

Bewustzijn is *actief*: ik voel, vind, weet, hoop, wil, denk, wens ... *Passief 'bewustzijn'* is *geweest* en *herinnerbaar* bewustzijn. Het was bewustzijn en het kan weer bewustzijn worden of object van bewustzijn. Het is 'bewustzijn' na het bewustzijn en voor het herinneren. Alledaagser en slordiger gezegd: het is 'bewustzijn' dat door het geheugen bewaard wordt. Iets preciezer: dat de staat heeft van iets wat herinnerd kan worden en dus object van het geheugen kan zijn. Terwijl ik op weg naar de bakker uitreken hoeveel brood we dit weekeinde nodig hebben, weet ik niet *en* weet ik wel dat er thuis groene rubberen laarzen in de hal staan. Er is geen bewustzijn 'groene rubberen laarzen in de hal': in deze zin weet ik het niet. In een andere zin weet ik het wel. Immers, zou iemand vragen of ik geen laarzen heb of zou het plotsklaps beginnen te plenzen, dan is het bewustzijn er onmiddellijk weer: 'groene rubberen laarzen thuis in de hal'. Ik heb ze daar vaak zien staan en ben er misschien nog wel vaker over gestruikeld. *Geweest en herinnerbaar* bewustzijn noem ik *passief 'bewustzijn'*. Het is bewustzijn tussen aanhalingstekens, want het *is* geen bewustzijn; het is bewustzijn geweest en kan weer bewustzijn worden of object van bewustzijn worden. Het kan weer bewustzijn worden: de ruzie kwam aanvankelijk terug als boosheid (begin 2; op de fiets). Het kan ook *object van* bewustzijn worden: ik herinner me dat ik kwaad was. Sartre spreekt in het eerste geval van 'medeplichtige' herinnering en in het tweede geval van 'reflexieve' herinnering (Fretz, 1978, pp. 21-22). *Passief 'bewustzijn'* is geen bewustzijn. Het is net als lichamelijke intentionaliteit een dimensie van *onbewuste intentionaliteit* (vgl. 1b).

Let wel, niet alleen vroegere momenten van *weten* zijn herinnerbaar, maar ook (momenten van) vinden, willen, wensen, hopen, enzovoorts. Onder bepaalde omstandigheden (bijvoorbeeld: een gesprek komt erop, iemand vraagt ernaar of een situatie is ernaar) is het er ineens weer ('medeplichtige' herinnering) of realiseer ik het me ('reflexieve' herinnering): 'bah, karnemelksepap' of dat ik karnemelkse pap niet zo lekker vind; 'heerlijk, tegenwind' of dat ik ervan houd om tegen de wind in te fietsen; 'shit, bezoek' of dat ik een hekel heb aan onaangekondigde visite; 'pas op, een tweedehandsautoverkoper' of dat ik weinig vertrouwen heb in

tweedehandsautoverkopers; 'o ja, de boeken' of dat ik van plan ben de boeken eens te kloppen. Ook *reflexief* bewustzijn kan passief 'bewustzijn' worden. Wat ik vanmiddag op de fiets bedenk over de ruzie vanmorgen, wordt passief 'bewustzijn' zodra (het ontwijken van) de suikerbiet mijn aandacht trekt. Vanavond komt het ongetwijfeld terug als bewustzijn (spijt, milde gevoelens, goede voornemens) of als object van bewustzijn ('gelukkig dat ik er nog even over nagedacht heb').

Waar bevindt zich passief 'bewustzijn'? De verleiding is groot om passief 'bewustzijn' en geheugen te hypostaseren en tijdruimtelijk voor te stellen en bijvoorbeeld te antwoorden: 'geweest bewustzijn wordt bewaard in het geheugen vanwaaruit het weer herinnerd kan worden'. Dit is een vertekening, want passief 'bewustzijn' is niks anders dan iets-wat-herinnerd-kan-worden en geheugen is niks anders dan kunnen-herinneren. Ik ben bang dat de vraag naar de zijnswijze van passief 'bewustzijn' alleen beantwoord kan worden op een manier als die welke Searle suggereert en het is twijfelachtig of de vraag dan nog interessant is. Wat ik passief 'bewustzijn' noem, rekent Searle tot de »unconscious intentional states«. Deze 'states' zijn »in principle accessible to consciousness«; ze kunnen bewuste gedachten of ervaringen worden; ze vormen een subcategorie van de »unconscious mental states« (1992, pp. 156-159). Over de zijnswijze ervan zegt Searle:

»The ontology of unconscious mental states, at the time they are unconscious, consists entirely in the existence of purely neurophysiological phenomena ... The ontology of the unconscious consists in objective features of the brain capable of causing subjective conscious thoughts. ... All my mental life is lodged in the brain. But what is my "mental life"? Just two things: conscious states and those neurophysiological states that —given the right circumstances— are capable of generating conscious states« (ibidem, pp. 159-162).

Het is een raadsel waar geweest bewustzijn blijft, maar het is zeker dat op z'n minst een deel ervan op de een of andere manier beschikbaar of toegankelijk is, of beter gezegd: herinnerbaar is. Dat is passief 'bewustzijn'.

4 *reflexief bewustzijn* (2)

Ik zoek een geschikte plasplek. Dat vereist reflexiviteit. Uitzien naar iets dat aan bepaalde eisen voldoet, is van een andere orde dan iets zien. Ik zie af en toe struikgewas en ik zie steeds prikkeldraad —aantrekkelijke struiken, lastig draad. Ik vergelijk wat ik zie met wat ik vind en wil en ik concludeer dat ik er geen klauterpartij voor over heb om van het gezeur van de blaas af te komen. Ik zie ook bomen. Op zichzelf zijn ze geschikt, maar de afstand is problematisch. Weer vergelijk ik wat ik zie met wat ik vind en wil. Ik realiseer me 'zo nodig hoeft ik nu ook weer niet'. Andere bomen hebben andere nadelen: ze staan op of rond een erf. Opnieuw vergelijk ik wat ik zie met wat ik vind en wil. Ik besef dat ik wel nodig moet, maar niet kan waar het niet hoort en men mij misschien kan zien.

Zien is bewustzijn. Uitzien naar iets dat aan bepaalde eisen van mij voldoet, veronderstelt reflexief bewustzijn: verschillende momenten van bewustzijn (dit zien, dat willen, zus vinden, zo menen) worden onderscheiden, met elkaar in verband gebracht en vergeleken. Het is niet één moment van bewustzijn waarin zien, willen en vinden zonder meer samenvallen, zoals wanneer ik bijvoorbeeld in een dorstige bui een appel op een-en-hetzelfde ogenblik en in een-en-hetzelfde beleven zie, lekker vind en wil; integendeel. Uitzien naar iets dat aan mijn eisen voldoet, vergt bewustzijn van bewustzijn (naast bewustzijn van objecten —andere objecten). En wel enerzijds *differentiëren* van bewustzijn: (bijvoorbeeld) wat *zie* ik, wat *wil* ik, wat *vind* ik ...? En anderzijds *integreren* van bewustzijn: (bijvoorbeeld) ik vind dit van wat ik zie en daarom wil ik ...

Terwijl ik zoek naar een geschikte plasplek valt me iets op dat vrijwel meteen mijn nieuwsgierigheid wekt: sommige bomen kleuren en andere zijn nog groen. Ik probeer uit te zoeken wat de oorzaak is van het verschil: waarom kleurt de ene eerder dan de andere? Ik bedenk verscheidene verklaringen mede op grond van wat ik zie en ik toets die ondertussen aan wat ik verder zie. Ook dit vereist de nodige reflexiviteit. Het is een aaneenrijging van momenten van objectivering, overweging, relativering en verbetering van bewustzijn, waarbij bewustzijn of reflexief bewustzijn op het ene moment tot de objecten behoort van reflexief bewustzijn op het volgende moment. Ik zie geen bomen. Ik onderscheid systematisch kleur, soort, lengte en plaats; ik tracht daarin samenhang en regelmaat te ontdekken; ik vergelijk wat ik net zag, bedacht en ontdekte met wat ik nu zie; ik kijk nog eens of de regelmaat die ik meende te ontwaren geen gezichtsbedrog was; enzovoorts.

Met opzet benadruk ik hier (aan de hand van de voorbeelden van zoeken en uitzoeken) de rol van reflexiviteit in het onderzoeken van de *buitenwereld*, al wat niet het subject zelf is⁸. Vaak denkt men bij 'reflexiviteit' alleen aan verbetering van *zelfkennis* en ziet men over het hoofd dat zelfbetrokkenheid ook een voorwaarde is voor verbetering van *zaakkennis* (kennis van zaken en kennis van anderen, kortom: kennis van de buitenwereld). Bovendien associeert men 'reflexiviteit' vaak enkel met 'nadenken' en niet ook met 'kennen' en 'exploreren', hetgeen ongetwijfeld te maken heeft met gangbare betekenissen van 'reflectie' en 'reflexief', te weten respectievelijk 'beschouwing' en 'bespiegelen'.

Voor deze eenzijdigheden, met name de eerste, waarschuwt ook Bourdieu waar hij pleit voor reflexiviteit in de sociale wetenschappen. Hij stelt »narzißtische Reflexivität« tegenover »wissenschaftliche Reflexivität« (1993). 'Narcistische reflexiviteit' is mode, vooral onder cultureel antropologen, aldus Bourdieu. Hij kritiseert de mateloze belangstelling van antropologen (veldonderzoekers) voor zichzelf —met Geertz spreekt hij van »diary disease«— en stelt vast dat »Selbstuntersuchung« hier »Selbstzweck« is in plaats van een bijdrage aan »Verfeinerung und Verstärkung der Erkenntnismittel« (ibidem, p. 366). *Wetenschappelijke reflexiviteit* houdt in dat de sociale wetenschapper in zijn onderzoek systematisch rekening houdt met de onvermijdelijke betrekkelijkheid van zijn perspectief: zelfonderzoek heeft niets te maken met belangstelling voor zichzelf, maar dient ertoe meer zicht te krijgen op het object van onderzoek (vgl. recapitulatie: ibidem, p. 373). Pels kenschetst de optiek van Bourdieu als volgt (nu toegepast op de sociologie):

»Een reflexieve sociologie ... objectiveert ook de objectiverende blik zelf; zij onderzoekt in dezelfde beweging het object en de relatie van het subject tot het object, om te voorkomen dat die relatie ... op een ongecontroleerde manier op het object zelf wordt geprojecteerd. Een reflexieve sociologie probeert kortom met het object ook meteen het (belangengebonden, perspectivische) standpunt mee te denken vanwaaruit het object wordt waargenomen« (Pels, 1989, pp. 8-9).

De manier waarop Bourdieu 'reflexiviteit' begrijpt doet denken aan de manier waarop Nagel (eerder aangehaald; zie 2b) 'objectiviteit' begrijpt. Ondertussen vooronderstellen beide zienswijzen veel vertrouwen in het menselijke kunnen dat ik 'reflexiviteit' noem, reflexief bewustzijn — bewustzijn van bewustzijn; zelf-objectiverend, zelf-relativerend en zelf-verbeterend bewustzijn.

⁸ De notie 'buitenwereld' ontleen ik aan Sierksma: de mens kan in tegenstelling tot het dier »naast en tegenover zijn wereld gaan staan en zich voorstellen, dat deze op een ander principe dan op zijn ego is betrokken. Daarom heeft de mens een buitenwereld« (1956, p. 35). De omschrijving ('al wat niet het subject zelf is') is treffend en komt uit Van Dale (1984).

5

Reflexiviteit is een wonderlijke capaciteit. Ze is in een bepaald opzicht *oneindig*. Ik kan nadenken over mijn gedachten. Van dit nadenken over mijn gedachten kan ik iets vinden, bijvoorbeeld: 'grappig, dat ik kan nadenken over mijn gedachten'. Dit oordeel over mijn nadenken over mijn gedachten kan ik objectiveren. Ik kan bijvoorbeeld constateren dat mijn iets vinden van mijn nadenken over mijn gedachten bruikbaar is als illustratie. Deze constatering kan ik relativeren. Ik kan me bijvoorbeeld afvragen hoe ik erbij kom dat het bruikbaar is als illustratie, terwijl ik uit ervaring weet dat redeneringen op grond van zulke illustraties niet altijd even geslaagd zijn. Hierover heb ik nagedacht voordat ik deze zin schreef —en over dit nadenken daarover denk ik na nu ik het nalees ... Reflexiviteit stelt me kennelijk in staat tot grenzeloze abstractie en eindeloze objectivering.

6

Wat reflexiviteit ook allemaal vermag, ze kan mij niet bevrijden uit mijn in-de-wereld-zijn (existeren) en van mijn op-de-wereld-gericht-zijn (intentionaliteit). Reflexiviteit is tenslotte een modus van bewustzijn (zie 1a).

Bewustzijn

Bewustzijn is tegenwoordigheid aan, betrokkenheid op en omgang met de wereld (al wat niet dit bewustzijn zelf is). Het is aanwezigheid beleven, aanwezigheid in de wereld en aanwezigheid van de wereld. Bewustzijn combineert beleving, existentie ('in-de-wereld-zijn'), en intentionaliteit ('op-de-wereld-gericht-zijn'). Concrete voorbeelden kunnen vertellen wat dit betekent. In het voorgaande is getracht langs deze weg duidelijkheid te scheppen. In het volgende wordt een andere weg geprobeerd. Hier dient een filosofische beschrijving van bewustzijn als aanknopingspunt. Bespreking ervan geeft me de gelegenheid mijn eigen voorstelling te articuleren. In zijn *The Rediscovery of the Mind* (1992) waagt Searle zich onder (veel) meer aan een beschrijving van »gross structural features of normal, everyday consciousness« (ibidem, p. 128). Een gedeelte ervan bespreek ik in de onderhavige subparagraaf. De rest komt later aan bod.

α voortbrengende factoren en samenstellende delen

Volgens Searle kent het menselijk bewustzijn een beperkt aantal 'modaliteiten':

»In addition to the five senses of sight, touch, smell, taste, and hearing, and the sixth, the 'sense of balance,' there are also bodily sensations ... and the stream of thought. ... The stream of thought contains not only words and images, both visual and otherwise, but other elements as well, which are neither verbal nor imagistic. ... Furthermore, the stream of thought ... includes feelings, such as those generally called 'emotions'. For example, in the stream of thought I might feel a sudden surge of anger or desire to hit someone or a strong thirst for a glass of water« (ibidem, p. 128).

Bewustzijn heeft altijd een »tone« of »color«, aldus Searle. Het wordt gekleurd door een bepaalde stemming. Bewustzijn is ook altijd min of meer plezierig. Afzonderlijke modaliteiten *kunnen* plezierig of onplezierig zijn.

»(W)e are always in some mood or other ... and ... this mood pervades all of our conscious forms of intentionality« (ibidem, p. 140). Voor »a conscious state ... there is always a dimension

of pleasure and unpleasure« (ibidem, p. 141). »Each modality can occur under the aspect of pleasant or unpleasant« (ibidem, p. 129).

Bewustzijn heeft een ruimtelijk en tijdelijk bereik. Searle noemt het 'verticale en horizontale eenheid'.

»Unity exists in at least two dimensions, which I will call ... 'horizontal' and 'vertical'. Horizontal unity is the organization of conscious experiences through short stretches of time. ... Vertical unity is a matter of the simultaneous awareness of all the diverse features of any conscious state« (ibidem, p. 130).

De 'dingen' die Searle 'modaliteiten' noemt, kunnen volgens mij beter begrepen worden als voortbrengende factoren die op elkaar inwerken en samenstellende delen die elkaar wederzijds beïnvloeden. Bewustzijn manifesteert zich niet in dit of dat, maar bestaat in 'met elkaar reagerend' merken, denken, menen, willen, vinden, zien, voelen, enzovoorts —hoewel vaak één van de factoren of constituenten domineert. Misschien kan een buitenstaander of ikzelf achteraf —mijn bewustzijn analyserend— vaststellen welke 'modaliteiten' ertoe bijgedragen hebben, maar mijn (niet-reflexief) bewustzijn zelf is een ongedeeld complex. Bij Searle is de eenheid van bewustzijn van een andere orde: bewustzijn 'verenigt' afzonderlijke ondervindingen en gericht-heden; eenheid 'verbindt' wat tijdelijk en ruimtelijk gescheiden *blijft*. In de voorstelling van Searle lijkt geen sprake te zijn van op elkaar inwerken van ervaren, menen, vinden, willen, enzovoorts.

Waarom Searle stemmingen en 'min-of-meer-plezier'-dimensies en -aspecten een aparte status geeft, is onduidelijk. Ik reken ze tot de voortbrengende factoren en samenstellende delen, net als de zogenaamde 'modaliteiten'. Dat het hierbij gaat om 'dingen' die bewustzijn stemmen of kleuren, doet er niet toe; integendeel. Want dat geldt in mijn ogen voor *alle* voortbrengende factoren en samenstellende delen van bewustzijn. Dit is juist *kenmerkend* voor niet-reflexief bewustzijn: de wederzijdse besmetting van bijdragen. Slechts *reflexief* bewustzijn kan er differentiatie plaatsvinden.

Voorbeelden. (Moment of aantal momenten van bewustzijn wordt in een paar trefwoorden uitgedrukt; elementen van een mogelijke analyse op het niveau van reflexief bewustzijn worden in een paar zinnen verwoord.)

Tijdens zomaar een receptie. Bewustzijn: 'bah, wat een akelige vent'. Reflexief: Waarom vind ik deze man toch zo onplezierig? Hij is niet onvriendelijk. Maar hij doet hij me sterk denken aan een collega die ik niet mag (gelijkenis qua postuur, gelaatstrekken en manier van praten). Bovendien is hij gymleraar en gymleraren deugen niet. Tenslotte heb ik een bloedhekel aan recepties en schijnt hij zich juist te vermaken.

Tijdens een wandeling in de buurt van de Beatrixsluizen. Bewustzijn: tandarts-onbehagen. Reflexief: Wat overkomt me nou? Het onbehagen dat me altijd weer overmant als ik naar de tandarts moet, het tandartsgevoel, doorkruipt mijn lichaam: het doet onder meer de knieën en de maag aan; ik zie zelfs het schijnsel van de lamp, merk de spanning rond mijn kaken, hoor de boor. Inderdaad: *ik hoor de boor!* Dit alles wordt veroorzaakt door het geluid van de boor. Nee, natuurlijk niet, het is een geluid *als* dat van de tandartsboor. Het wordt door iets anders voortgebracht. (Ik kijk in de richting van het geluid en zie de wand van een groot schip aan de kade.) Vermoedelijk is aan de binnenkant iemand aan het werk —waarschijnlijk aan het boren.

Searle geeft een bijzonder ruime invulling aan 'the stream of thought'. Wanneer belevingen als

boos-zijn, dorst-hebben of iemand-willen-slaan daartoe behoren, waarom dan niet zulke belevingen als prettig-vinden, onprettig-vinden, opgetogen-zijn en somber-zijn?

β *intentionaliteit*

Voor de aparte status van *bepaalde* stemmingen heeft Searle een extra reden: er is geen sprake van intentionaliteit.

»(I)n general in any conscious state, the state is directed at something or other, even if the thing it is directed at does not exist, and in that sense it has intentionality«. (...) »Most, but not all, consciousness is intentional. I may, for example, simply be in a mood of depression or elation without being depressed or elated about anything in particular. In these cases my mood, as such, is not intentional« (ibidem, p. 130).

Volgens mij is bewustzijn niet meestal, maar *per definitie* intentioneel⁹. Een stemming kan niet 'aspect' (of zoiets) van bewustzijn zijn zonder intentioneel te zijn. Wat mankeert er aan de voorstelling van Searle?

Ergens geeft Searle aan wat intentionaliteit is en waarom pijnbewustzijn niet intentioneel is.

»If I'm conscious of a knock on the door, my conscious state is intentional, because it makes reference to something beyond itself, the knock on the door. If I am conscious of a pain, the pain is not intentional, because it does not represent anything beyond itself« (ibidem, p. 84).

Waarom zou pijnbewustzijn niet naar iets verwijzen of iets representeren en waarnemingsbewustzijn wel? Zoals *iets* mij doet horen (de klok), doet ook *iets* mij pijn. Bijvoorbeeld: de ontstoken kies, de krappe schoen, de burgeroorlogswaanzin op de Balkan en in Afrika, de dood van de hond, de definitieve sluiting van mijn stamcafé. De kiespijn door de ontsteking voelt natuurlijk anders dan de zielspijn door het verscheiden van de hond en reflexief bewustzijnd kan ik analyserenderwijs vermoeden dat het verband tussen ontsteking en pijn fundamenteel verschilt van die tussen afscheid of gemis en pijn¹⁰, maar een en ander neemt niet weg dat voor beide vormen van pijnbewustzijn geldt: het is ergens op betrokken en daarom intentioneel. Pijnbewustzijn beantwoordt aan Searle's eigen kenschets van intentionaliteit: het »is directed at something or other, even if the thing it is directed at does not exist, and in that sense it has intentionality« (ibidem, p. 130).

Naast pijnbewustzijn zouden ook bepaalde stemmingen niet intentioneel zijn. Searle's punt is helder: ik kan somber zijn zonder somber te zijn over iets in het bijzonder; ben ik niet somber over *iets*, dan is de somberheid niet intentioneel (ibidem, pp. 140-141). Mijn bezwaar is eenvoudig. Ik kan inderdaad somber zijn zonder somber te zijn *over iets bijzonders*. Maar voor zover somberheid mijn bewustzijn stemt, ben ik somber in van alles. Ik beleef mijn somberheid aan van alles. Als beleving is somberheid niets anders. Ik kan niet somber zijn zonder somber te zijn *in en aan van alles*. In deze zin is de stemming intentioneel. Zoals Searle zelf aangeeft: »the

⁹ Zo ook volgens onder anderen: Schütz, Luckmann en Berger (vgl. Schütz, 1932; Schütz & Luckmann, 1973; Luckmann & Berger, 1966), Husserl en Sartre (vgl. Fretz, 1987; Luijpen, 1976) en Imelman (1974; 1982).

¹⁰ Het verschil tussen diverse soorten pijn moet trouwens niet overschat worden. Zo is het bijvoorbeeld onmogelijk om zonder meer onderscheid te maken tussen lichamelijke en niet-lichamelijke pijn: een speelse beet van onze eigen hond voelt anders, dan een overigens gelijke beet van een vreemde hond waarvan ik niet weet of hij te vertrouwen is; de eerste doet niet zo zeer als de laatste.

mood provides the tone or color that characterizes the whole of a conscious state or sequence of conscious states« (ibidem, p. 140). Welnu, voor zover ze beleefd wordt in 'toon' en 'kleur', dus voor zover ze tot bewustzijn bijdraagt, is de stemming intentioneel. Ze doet zich voor in zus-en-zo-gestemd-bewustzijn *van* iets, te weten van van alles.

Zou »the mood, as such« ondertussen niet-intentioneel zijn, zoals Searle suggereert? Ik kan me niks voorstellen bij de stemming los van de beleving ervan in en aan van alles. Het heeft er alle schijn van dat Searle een extra niveau creëert tussen enerzijds stemmingsbewustzijn en anderzijds de voorwaarden ervan. Wat stemmingsbewustzijn is, heb ik zoëven aangegeven. Over de voorwaarden van bewustzijn kom ik nog te spreken. Eén onderscheid en twee voorbeelden vertellen voorlopig voldoende. De voorwaarden van bewustzijn zijn te onderscheiden in onbewust-intentionele en fysische voorwaarden, zo ook de voorwaarden van stemmingsbewustzijn. Een voorbeeld van onbewust-intentionele voorwaarden: is iemand somber, dan kan dit komen doordat hij een zware teleurstelling heeft moeten verduren. Een voorbeeld van fysische voorwaarden: is iemand opgetogen of neerslachtig, dan kan dat komen door fysische processen en toestanden (zoals Searle zegt: met name door neurobiotische en wellicht door biochemische factoren; ibidem, pp. 140-141). Welnu, Searle meent kennelijk dat er iets voorafgaat aan het stemmingsbewustzijn zonder dat het tot de voorwaarden van bewustzijn behoort —als het ware het omgekeerde van onbewuste intentionaliteit: bewuste niet-intentionaliteit. Ik geloof dat het gezichtsbedrog is. Searle's 'the mood, as such' lijkt mij een *fictie van reflexief bewustzijn*. Iemand merkt dat hij objecten anders dan anders beleefd en *hypostaseert* dit 'anders dan anders'. Wat heb ik? Ik ben somber. Deze somberheid is een abstractie: ze gaat niet vooraf aan stemmingsbewustzijn, maar komt eruit voort.

γ *betrekkelijk en gestructureerd*

Bewustzijn is per definitie betrekkelijk. Searle:

»My conscious experiences, unlike the objects ..., are always perspectival. They are always from a point of view. But the objects themselves have no point of view. ... If I touch the table, I experience it only under certain aspects and from a spatial location. If I hear a sound, I hear it only from a certain direction and hear certain aspects of it. And so on. Noticing the perspectival character of conscious experience is a good way to remind ourselves that *all intentionality is aspectual*. Seeing an object from a point of view, for example, is seeing it under certain aspects and not others. ... Every intentional state has what I call *an aspectual shape*« (ibidem, p. 131).

Bewustzijn is per definitie betrokken op *iets*, dat wil zeggen op een min of meer omljnd object. De wereld (al wat niet dit bewustzijn zelf is) doet zich geordend voor in het bewustzijn. Bewustzijn structureert, maar is zelf ook gestructureerd. Searle:

»(O)ur normal perceptions are always structured; ... I perceive not just undifferentiated shapes, but my perceptions are organized into objects and features of objects. This has the consequence that all (normal) seeing is *seeing as*, all (normal) perceiving is *perceiving as*, and indeed, all consciousness is *consciousness of something as such and such*« (ibidem, p. 133).

Bewustzijn is betrekkelijk en gestructureerd. Gemakshalve begin ik met het laatste. De wereld doet zich geordend voor in het bewustzijn. Schuin voor me staat een lekker bakje koffie te wachten. Mijn bewustzijn (te verwoorden als) 'daar, koffie, dadelijk drinken' is niet een

combinatie van constatering en intentie die volgt op een conclusie uit exploreren, inschatten, aftasten, vergelijken, overdenken, evalueren, enzovoorts van vormen, kleuren, geuren, smaken, afstanden, temperaturen, enzovoorts. De gestructureerdheid van bewustzijn zorgt ervoor dat ik het onmiddellijk als koffie en drinkbaar en lekker waarneem (onderscheid/zie/ruik) en wil (dadelijk drinken). Het bewustzijn wordt gestructureerd door onbewuste intentionaliteit, -in de eerste plaats door lichamelijke intentionaliteit, met name onbewuste ordening (voorbewuste ordening veroorzaakt door onze fysieke bewerktuiging), en -in de tweede plaats door passief 'bewustzijn', want de onmiddellijk beleefde orde is voor een belangrijk deel te danken aan ogenblikkelijke herinnering, verwachting en herkenning. Straks kom ik hierop terug (onder 'Onbewuste intentionaliteit').

Bewustzijn heeft altijd een bepaald perspectief. Het beleeft het object *van en aan* een bepaalde kant. De voorbeelden van Searle zijn eenvoudig. Bij waarnemingsbewustzijn is de betrekkelijkheid overduidelijk: (bijvoorbeeld) ik zie het object vanuit alleen één richting en zie van het object dus alleen één zijde (vandaar: van en aan één kant); omdat ik het niet op een-en-hetzelfde moment vanuit alle richtingen kan zien en er dus kanten voor mij verborgen blijven, is mijn waarnemingsbewustzijn ervan betrekkelijk. Niet alleen waarnemingsbewustzijn (zien, horen, ruiken, et cetera) is betrekkelijk, maar *elk* bewustzijn, ook bewustzijn waarin willen, wensen of vinden domineert. Een paar voorbeelden kunnen dit illustreren.

Ik verveel mij en heb dorst. Ik pak een glas water en schuif aan tafel bij mijn dochter. Zij verft en haar papier is bijna op. Het glas water wordt door mij beleefd als lekker-om-te-drinken, maar door mijn dochter als mooi-schoon-voor-de-penseel. De kranten op rand van de tafel worden door mij beleefd als interessant-om-te-lezen en door mijn dochter als leuk-om-onder-te-kliederen.

Mijn dochter en ik zitten vlak naast de schuur in de tuin in de aarde te wroeten om zaadjes te planten. Er komt vanaf de muur een forse spin aangesjouwd —voorlopig buiten het blikveld van mijn dochter. In de eerste instantie is mijn bewustzijn (te verwoorden als): 'goh, wat mooi, eens kijken'. In tweede instantie, wanneer ik de aanwezigheid van de spin met de aanwezigheid van mijn dochter heb gecombineerd, verandert het bewustzijn van hetzelfde object op slag: 'gat, wat eng, weg ermee'.

Gegeven de betrekkelijkheid en de gestructureerdheid van bewustzijn is het zijnde niet door en in het bewustzijn te vangen. De afstand tussen bewustzijn en wereld (al wat niet dit bewustzijn is) is onoverbrugbaar. Het zijnde (de wereld) wordt onvermijdelijk in twee opzichten vertekend en blijft zodoende principieel on(be)grijpbaar. Ten eerste structureert onbewuste intentionaliteit (onbewuste ordening en passief 'bewustzijn') het bewustzijn, zodat de wereld uitsluitend objectsgewijs beleefd wordt —als een verzameling van min of meer omliggende objecten en eigenschappen van objecten. Het is niet de wereld zelf waarop het bewustzijn betrokken is, maar de geordende wereld. De ordening is niet zonder meer een weerspiegeling van kenmerken van de wereld, maar weerspiegelt enerzijds de kruising tussen kenmerken van de wereld en eigenschappen van mijn vermogens en anderzijds geweest bewustzijn. Ten tweede heeft bewustzijn een bepaald perspectief: het beleeft objecten *van en aan* een bepaalde kant en niet tegelijkertijd *van en aan* alle kanten; bewustzijn is per se betrekkelijk.

Irreflexief bewustzijn is uiteraard blind voor de principiële on(be)grijpbaarheid van de wereld en voor de gestructureerdheid en de betrekkelijkheid van bewustzijn, maar reflexief bewustzijn hoeft er niet blind voor te zijn. Reflexief bewustzijn kan ik er oog voor hebben.

δ *voorgond/achtergrond en bewust/onbewust*

Searle waarschuwt er terecht voor dat bewustzijn niet hetzelfde is als aandacht. Richt ik ergens de aandacht op, dan haal ik het naar de voorgond van het bewustzijn. Daarmee verdwijnt de achtergrond nog niet uit het bewustzijn.

»(W)hat is characteristic of perception seems to be characteristic of consciousness generally: that whatever I focus my attention on will be against a background that is not the center of attention« (ibidem, p. 133). »We are conscious of a very large number of things that we are not attending to or focusing our attention upon« (ibidem, p. 137).

Searle wijst er nadrukkelijk op dat het onderscheid tussen voorgond en achtergrond van een andere orde is dan het onderscheid tussen bewust en onbewust:

»We need to distinguish the conscious/unconscious distinction from the center of attention/periphery distinction« (ibidem, p. 138).

Hij verwijst naar een voorbeeld van Heidegger. De timmerman hoeft zijn aandacht niet bij het timmeren te hebben en kan aan zijn vriendin of de lunch denken terwijl hij timmert. Toch is hij zich bewust van het timmeren. »(H)e is fully conscious of his hammering, though it is not at the center of his attention« (ibidem, p. 139). Searle verschilt uitdrukkelijk van mening met William James die beweert dat »consciousness goes away from where it is not needed« (gecit., ibidem). Dit geldt alleen voor de *aandacht*, niet voor het bewustzijn, aldus Searle.

Anders dan Searle meen ik dat de achtergrond van bewustzijn ergens overgaat in (wat ik noem) passief 'bewustzijn' of wat Searle noemt »the unconscious«. Waarom Searle er niet aan wil dat het onderscheid voorgond/achtergrond en het onderscheid bewust/onbewust daar overlappen, is me een raadsel. Zijn eigen voorbeelden bevestigen deze voorstelling. In het geval van de timmerman is het niet of-of. Terwijl de timmerman onder het timmeren aan iets anders denkt, blijft er inderdaad iets van zijn handelen en van het materiaal waarmee en waaraan het gebeurt en van de omgeving waarin het gebeurt op de achtergrond van zijn bewustzijn (vergelijk mijn voorbeeld van fietsend aan een ruzie denken), maar er is geen reden om aan te nemen dat dit meer is dan hetgeen een minimum aan aandacht niet kan missen. Bewustzijn van de rest kan passief 'bewustzijn' worden en voor een deel kan het timmeren overgelaten worden aan het lichaam (lichamelijke intentionaliteit, met name onbewuste omgang).

Trek ik m'n schoenen aan of ga ik zitten, dan zijn de schoenen of is de stoel even op de voorgond van het bewustzijn. Na korte tijd verschuiven de schoenen of verschuift de stoel naar de achtergrond, aldus Searle (ibidem, p. 139). Volgens mij verdwijnen schoenen en stoel al snel *helemaal uit* het bewustzijn. Dat ik schoenen draag of op een stoel zit, wordt passief 'bewustzijn', geweest en herinnerbaar bewustzijn. Zodra er iets gebeurt, herinner ik het me weer: de schoenen, de stoel. Krijg ik een spijker in m'n schoen of val ik van de stoel, dan verschuift de schoen of stoel niet plotseling van achtergrond naar voorgond, zoals Searle zegt, maar herinner ik het me weer: schoen, stoel.

Dat Searle nergens uitdrukkelijk onderkent dat achtergrond ergens overgaat in 'the unconscious' is vooral merkwaardig, omdat hij wel gelooft dat talloze aspecten van de nabije wereld buiten het bewustzijn vallen, hoewel ze ogenblikkelijk 'realiseerbaar' zijn.

Waar ik ben, wat voor dag het is, welk deel van het jaar het is, hoelang geleden ik ontbeten heb, mijn naam en mijn verleden, tot welk land ik behoor ... »all of these are part of the situatedness, part of the spatio-temporal-socio-biological location of my present

conscious states. Any state of consciousness is in that way characteristically located. But the location may itself not be at all the object of consciousness, not even at the periphery« (ibidem, p. 139).

Deze aspecten van de wereld noemt Searle »the boundary conditions«, *de achtergrond* van het bewustzijn als geheel (ibidem, p. 133). Volgens mij is de achtergrond *binnen* het bewustzijn (datgene waarop de aandacht niet gericht is) moeilijk te onderscheiden van de achtergrond van het bewustzijn als geheel.

De belangrijkste kenmerken van bewustzijn zijn nu wel behandeld. Aan de hand van en in commentaar op (een deel van) Searle's karakterisering van bewustzijn is het een en ander gezegd over α) samenstelling, β) gerichtheid, γ) betrekkelijkheid en gestructureerdheid en δ) achtergrond. Ondertussen is de verhouding tussen bewustzijn en reflexiviteit een paar keer ter sprake geweest evenals de verhouding tussen bewustzijn en onbewuste intentionaliteit. Deze verhoudingen worden in de volgende subparagrafen nader besproken.

Onbewuste intentionaliteit

Eerder zijn twee dimensies van onbewuste intentionaliteit onderscheiden en gekenschetst: lichamelijke intentionaliteit en passief `bewustzijn'. Lichamelijke intentionaliteit kent (op haar beurt) twee aspecten: onbewuste omgang en onbewuste ordening. In trefwoorden vat ik kort de kenmerken samen.

-*Passief `bewustzijn'* is geweest en herinnerbaar bewustzijn. Het structureert bewustzijn: herinnering, verwachting en herkenning maken onmiddellijke beleving van orde mogelijk (zie subparagraaf `Commentaar' onder 3b en vorige subparagraaf `Bewustzijn' onder γ).

-*Onbewuste omgang* staat voor wat het lichaam verricht en onderneemt zonder dat ik me er bewust van hoeft te zijn of er bewust bij hoeft te zijn (zie subparagraaf `Commentaar' onder 1b).

-*Onbewuste ordening* staat voor de voorstructurering van de wereld buiten het bewustzijn om veroorzaakt door onze fysieke bewerktuiging (zie subparagraaf `Commentaar' onder 1b en vorige subparagraaf `Bewustzijn' onder γ).

Met opzet heb ik lichamelijke intentionaliteit en passief `bewustzijn' alleen vagelijk onderscheiden als *dimensies*: voorzichtigheid is geboden, want het is alles behalve duidelijk hoe onbewuste ordening en omgang zich verhouden tot passief `bewustzijn'. Het enige dat ik erover durf te zeggen is dat lichamelijke intentionaliteit vaak mede gestructureerd wordt door geweest bewustzijn en dat dit geweest bewustzijn soms herinnerbaar is.

Lichamelijke intentionaliteit wordt vaak mede gestructureerd door geweest bewustzijn: in de ontwikkeling en vorming van de voorwaarden van lichamelijke intentionaliteit speelt onmiskenbaar naast aanleg (aangeboren eigenschappen en ontwikkelingsmogelijkheden) *omgeving* (datgene waarmee iemand in aanraking komt en temidden waarvan zijn vermogens rijpen) zowel als *ervaring* (wat iemand meemaakt, ondervindt, doet, enzovoorts) een rol. Soms is het erin-doorwerkende geweest bewustzijn herinnerbaar.

Voorbeeld. Ben ik onzeker over de spelling van een woord terwijl ik aan mijn bureau zit te schrijven, dan wend ik me routinematig naar rechts en pak ik het groene boekje. Ik hoeft niet eerst na te denken: Hoe kom ik erachter hoe dat gespeld moet worden? ... Waar heb ik dat boekje? ... Hoe ziet het eruit? ... et cetera. Ik weet ogenblikkelijk: (zoiets als) groene boekje nodig, pakken, rechts binnen handbereik. En tegelijkertijd, even ogen-

blikkelijk en gedachteloos, is het lichaam al bezig: ik kijk en reik naar rechts, zie de rij woordenboeken, onderscheidt onmiddellijk het juiste boekje en neem het ertussenuit. De aangeduide lichamelijke intentionaliteit wordt mede gestructureerd door geweest bewustzijn, want de routine is aangeleerd en aangewend. Het gaat hierbij om gedeeltelijk *herinnerbaar* geweest bewustzijn. Dit blijkt zodra het vanzelf-spreken en het vanzelf-gaan verstoord worden doordat het groene boekje niet staat waar het moet staan. Ik bedenk me dan (reflexief bewustzijn): daar zie ik het altijd staan; daar pak ik het altijd weg; nooit zet ik het ergens anders terug; nooit heb ik meegemaakt dat het veranderde of veranderd was van kleur of vorm; nooit leen ik het uit aan iemand anders.

In dit voorbeeld is lichamelijke intentionaliteit duidelijk aangeleerd en aangewend en is het erin-doorwerkende geweest bewustzijn voor een deel gemakkelijk herinnerbaar. Soms is het onduidelijk of lichamelijke intentionaliteit is aangeleerd en aangewend en soms kan het erin-doorwerkende geweest bewustzijn moeilijk herinnerd worden.

Voorbeeld. (Soms is het duidelijk.) Dat ik tijdens de uitvoering van de zoveelste van Mahler minder hoor dan mijn vriendin, komt doordat ik een minder geoefend gehoor heb. Wat zich aan de leek voordoet als één chaotische 'massa' geluid, doet zich aan de toonkunstenaars voor als een ordelijke wereld van klanken. Dit verschil op het niveau van lichamelijke intentionaliteit is evident te danken aan verschillen in omgeving en ervaring: het is een verworven verschil, geen aangeboren verschil. (Soms is het onduidelijk.) Dat ik tijdens het autorijden minder moeite heb met het bepalen van de richting, het 'nemen' van een rotonde, het kiezen van de rijstrook, et cetera, dan mijn vriendin, komt doordat mijn richtingsgevoel en ruimtelijk inzicht beter zijn. In hoeverre de hieraan verwante verschillen op het niveau van lichamelijke intentionaliteit toe te schrijven zijn aan uiteenlopende omgevingen en ervaringen, dus te maken hebben met verschillen in aanleren en aanwennen (dus verworven in plaats van aangeboren zijn), is onduidelijk. Even onduidelijk zijn bijvoorbeeld de achtergronden van mijn fysieke afkeer van kermissen en optochten, mijn onhandigheid en traagheid in kritieke situaties, mijn plankenkoorts en mijn ontroering bij het zien van een bepaald genre afscheidsscènes.

(Soms is herinneren gemakkelijk.) Dat ik me als geboren en getogen stad-Groninger 's nachts in de binnenstad van Groningen veilig en vertrouwd voel, terwijl ik me elders 's nachts in een binnenstad onbehaaglijk en opgelaten voel, ligt ongetwijfeld aan geweest bewustzijn en van dit (erin-doorwerkende) geweest bewustzijn kan ik me gemakkelijk het een en ander herinneren. (Soms is herinneren moeilijk.) Dat Freuds kleine Hans bang is voor paarden ligt ontegenzeggelijk aan geweest bewustzijn, maar hiervan kan hij zich niets herinneren (Van Dantzig, 1990, pp. 63-73). Volgens Freud is de paardenfobie van kleine Hans te wijten aan seksuele aandriften die niet vervuld mogen worden. Van Dantzig stelt een andere verklaring voor »Kleine Hans is bang dat paarden om zullen vallen, en dat komt, zeggen Freud en zijn vader, omdat hij doodswensen koestert jegens zijn vader. Maar waar Hans in eerste instantie bang voor was, was voor overbelaste paarden, voor paarden die omvallen omdat ze te zware lasten trekken en dan ook nog geslagen worden. Wanneer niet direct de seksuele betekenis had vastgestaan, had gezocht kunnen worden naar de betekenis van overbelasting voor Hans —een heel andere ingang met heel andere perspectieven« (ibidem, p. 70).

Bewustzijn wordt gestructureerd door onbewuste intentionaliteit. Omgekeerd wordt onbewuste intentionaliteit vaak mede gestructureerd door geweest bewustzijn: passief 'bewustzijn' is geweest bewustzijn en lichamelijke intentionaliteit is veelal beïnvloed door geweest bewustzijn. Er

is tussen bewustzijn en onbewuste intentionaliteit dus sprake van *wederzijdse structurering*.

Aangezien passief 'bewustzijn' geconstitueerd wordt door geweest bewustzijn en lichamelijke intentionaliteit vaak mede gestructureerd wordt door geweest bewustzijn, zijn beide dimensies van onbewuste intentionaliteit doorgaans *historisch* van aard. De historiciteit verklaart typische overeenkomsten op het niveau van onbewuste intentionaliteit tussen individuen die een gemeenschappelijk verleden of vergelijkbare verledens hebben of die soortgelijke functies of rollen vervullen of die onder analoge omstandigheden om het bestaan strijden of die in dezelfde sociaal-culturele context hun leven leiden of die in een zelfde natuurlijke omgeving hun leven leiden, enzovoorts. Overeenkomsten op het niveau van onbewuste intentionaliteit verklaren op hun beurt overeenstemmingen, patronen en regelmatigheden op het niveau van bewustzijn: onbewuste intentionaliteit structureert immers bewustzijn. Vandaar dat overeenkomstige contexten overeenkomstig bewustzijn lijken te produceren, dat wil zeggen: *typische* manieren van denken, kijken, doen, willen, voelen, enzovoorts (tijd-typisch, volk-typisch, generatie-typisch, cultuur-typisch, klasse-typisch, traditie-typisch, groeps-typisch, rol-typische, sexe-typisch, enzovoorts). Dit verschijnsel is overbekend en wordt in de filosofie en de sociale wetenschappen op talrijke manieren beschreven en begrepen. Eén manier is die van Bourdieu waar hij zijn begrip 'habitus' bezigt en rechtvaardigt (Bourdieu, 1989; 1990¹¹). Dat ik Bourdieus 'habitus' nu naar voren haal ter illustratie, is geen toeval: zijn wijze van spreken op dit punt correspondeert min of meer met die welke hier gevolgd wordt.

Pels geeft in een inleiding op teksten van Bourdieu een bondige typering van het begrip: »*habitus* (staat voor) de inwendige, 'belichaamde' disposities die in individuen zijn neergelaten als duurzame schema's van waarneming, waardering en aanzetten tot praktisch handelen« (Pels, 1989, p. 13). Hij merkt hierbij (in een noot) op dat het inderdaad een 'lichamelijk' iets is en »ontsnapt aan een rigoureuze tweedeling tussen 'bewust' en 'onbewust', tussen 'intentionaliteit' en 'mechanische bepaaldheid'« (ibidem, p. 285) —ik zou zeggen: een voorbeeld van onbewuste intentionaliteit.

'Habitus' structureert bewustzijn: het werkt volgens Bourdieu als »a system of cognitive and motivating structures« (Bourdieu, 1990, p. 53). De relatie tussen onbewuste intentionaliteit en bewustzijn wordt (zoals uiteengezet) gekenmerkt door *wederzijdse structurering*: geweest bewustzijn structureert onbewuste intentionaliteit die vervolgens actueel bewustzijn structureert. 'Habitus' staat in dezelfde verhouding tot bewustzijn: »*habitus*, systems of durable ... dispositions, structured structures predisposed to function as structuring structures« (ibidem). 'Habitus' is derhalve *historisch* van aard. Het wordt geproduceerd door (wat ik noem) geweest bewustzijn en het reproduceert geweest bewustzijn: »The *habitus*, a product of history ... It ensures the active presence of past experiences ... deposited in each organism in the form of schemes of perception, thought and action« (ibidem, p. 54).

Bourdieu is (als socioloog) vooral geïnteresseerd in de wijze waarop overeenkomstige verledens en contexten overeenstemmende 'habitus' genereren, de »homogenizing of group or class *habitus* that results from homogeneity of conditions of existence« (ibidem, p. 58). Tot op zekere hoogte is er niets persoonlijks aan 'habitus': »individuals ..., being the products of the same objective conditions, have the same *habitus*« (ibidem, p. 59). Toch valt geen »individual *habitus*« volledig samen met enige »class (or group) *habitus*«, want geen twee mensen hebben precies dezelfde geschiedenis ook al delen ze dezelfde context (ibidem, p. 60).

Volgens Bourdieu is 'habitus' »embodied history, internalized as a second nature and so forgotten as history —the active presence of the whole past of which it is the product« (ibidem,

¹¹ Ik raadpleeg een Nederlandse vertaling van artikelen en een Engelse vertaling van *Le sens pratique* (oorspronkelijk: 1980).

p. 56). Ik vraag me af of Bourdieu enerzijds de *dwingende* werking van geweest bewustzijn niet overdrijft en of hij anderzijds wel rekening houdt met de mogelijkheid dat in 'habitus' doorwerkend geweest bewustzijn *herinnerbaar* is. Hierover kom ik later te spreken. Het neemt niet weg dat (wat hij noemt) 'habitus' een mooi voorbeeld is van (wat ik noem) onbewuste intentionaliteit.

Let wel, 'habitus' is slechts een voorbeeld. 'Onbewuste intentionaliteit' is een ruimer begrip. 'Habitus' is per definitie historisch, maar onbewuste intentionaliteit kan a-historisch zijn, in de zin van: aangeboren in plaats van verworven. Bovendien structureert 'habitus' per definitie bewustzijn, terwijl onbewuste intentionaliteit best zonder bewustzijn kan. Met name onbewuste *omgang* hoeft niet per se bewustzijn te structureren. Het kan louter lichamelijk doen zijn. Neem het ondoordachte fietsen. Zo'n niet bewustzijn structurerende onbewuste intentionaliteit kan ondertussen zelf natuurlijk wel gestructureerd zijn door geweest bewustzijn en zodoende historisch zijn. Het duurt bijvoorbeeld een poos voordat fietsen vanzelf gaat en zo is het ook even wennen voordat aardappelen schillen of een shagje draaien gedachteloos gebeurt. Een voorbeeld met een iets ander accent is het 'geest-in-stof-zijn' van Buytendijk:

»In de motoriek blijkt hoezeer de fysiologisch spontane nervale organisaties, die buiten ons weten om geschieden, zodanig verlopen, dat zowel de handeling, de uitdrukingsbeweging, de geste en het gesproken woord onwillekeurig aan de situatie zijn aangepast, alsook, dat zelfs in de eenvoudigste gedragingen (houding en locomotie, het aanreiken en aannemen van iets, het groeten en roepen) onze verbondenheid met een cultureel milieu en onze persoonlijke waarderingen spontaan uitgedrukt worden. Het geestelijk leven, zijn normen en waarden zijn voortdurend in onze lichamelijkheid werkzaam. Men kan dit 'geest-in-stof-zijn', deze 'incarnatie' niet beter aanduiden, dan door te zeggen, dat het lichaam deze normen en waarden enigszins 'kent', zoals het ook de gebruiksvoorwerpen die men hanteert, de bodem waarover men loopt, de ruimtelijke en tijdelijke dimensies 'kent'. Deze onpersoonlijke, vóórpersoonlijke, wijze van kennen ... is zo onbegrijpelijk (opaque) als het kennen dat de instinctieve gedragingen der dieren en onze gewoontehandelingen ... regelt« (1965, pp. 36-37).

Is Bourdieus 'habitus' beperkter, Searle's 'Background' is *ruimer* dan 'onbewuste intentionaliteit'. »Background«¹² is de verzamelnaam voor de voorwaarden van bewustzijn. Searle herziet in *The Rediscovery of the Mind* zijn theorie over de 'Background' (1992, pp. 175-196). Het stond voor het geheel van »capacities, abilities, and general know-how that enable our mental states to function« (ibidem, p. 176)¹³. In de nieuwe optiek staat de 'Background' voor het geheel van »neurophysiological capacities« (ibidem, pp. 186-191).

De 'Background' kent twee dimensies: »the Network of unconscious intentionality« en de overige capaciteiten (ibidem, p. 188). Het eerste houdt in: »dispositions to produce conscious thoughts and conscious behavior« (ibidem, p. 161) —ik zou zeggen: capaciteiten die bewustzijn faciliteren en structureren. De overige capaciteiten zijn divers van karakter. Het gaat onder meer om de vermogens die ons in staat stellen om 'iets te doen met' bewustzijn. Searle: »(S)ome capacities of the brain do not generate consciousness, but rather function to fix the application of the conscious states. They enable me to walk, run, write, speak, etc.« (ibidem, pp. 188 en 195-196) —voorbeelden van 'mijn' onbewuste omgang. Ook rekent hij lichamelijke 'kennis' tot de overige capaciteiten: bijvoorbeeld het lichamelijke 'weten' dat »objects are solid« en dat »the earth does not move« (ibidem, pp. 185, 190, 192 en 196) —ongeveer 'mijn' onbewuste ordening. Ten slotte behoren naast lichamelijk kunnen en 'kennen' bovendien tot de overige capaciteiten de

¹² De hoofdletter is (ook) van Searle: om eraan te herinneren dat het om een technische term gaat.

¹³ Vgl. ook Searle, 1983; 1984, pp. 57-70; 1991, pp. 289-299.

vermogens die dit alles mogelijk maken —dit alles, *inclusief* 'unconscious intentionality', de andere dimensie van de 'Background' (ibidem, pp. 190-191).

De verhouding tussen Searle's 'Background' en mijn 'onbewuste intentionaliteit' is dus als volgt. Lichamelijke intentionaliteit (onbewuste omgang en onbewuste ordening) behoort bij Searle tot de 'Background', maar niet tot 'unconscious intentionality'. Passief 'bewustzijn' (geweest en herinnerbaar bewustzijn) behoort bij Searle tot de 'Background' en wel tot 'unconscious intentionality'. Waarom hij lichamelijke intentionaliteit (lichamelijk kunnen en 'kennen') - uitdrukkelijk niet tot 'the Network of unconscious intentionality' rekent, begrijp ik niet goed. Vermoedelijk is het vanwege zijn »Connection Principle«: karakteristiek voor »the unconscious« is dat het herinnerbaar of (als bewustzijn) realiseerbaar is (ibidem, pp. 151-173). Dit geldt inderdaad niet altijd voor lichamelijke intentionaliteit.

Ondertussen omvat de 'Background' naast 'unconscious intentionality' meer dan alleen lichamelijke intentionaliteit: Searle rekent immers *alle* neurofysiologische capaciteiten ertoe. Bovendien omvat 'the Network of unconscious intentionality' meer dan alleen passief 'bewustzijn'. Naast geweest en herinnerbaar bewustzijn omvat het namelijk *verondersteld* en *realiseerbaar* bewustzijn, dus naast *passief* 'bewustzijn' omvat het (wat genoemd zou kunnen worden) *impliciet* 'bewustzijn'. Met een variatie op een voorbeeld van Searle kan illustrerenderwijs toegelicht worden waarin deze extra categorie van mogelijk bewustzijn bestaat:

»To have one belief or desire, I have to have a whole Network of other beliefs and desires« (ibidem, 176). Voorbeeld. 'Warm; zin in zwemmen; op naar het zwembad'. Dit bewustzijn vooronderstelt allerlei (ander) weten en willen, bijvoorbeeld: water koelt af; water is in het zwembad; het zwembad is open; het is daar-en-daar; het is er nog; het is niet te druk; het is bereikbaar; het is betaalbaar; het is veilig; het is voor mij toegankelijk; het gaat niet plots vriezen waardoor ik zonder zwemmen ook wel zou afkoelen en het bad bevroren zou kunnen raken ... »and so —more or less indefinitely— on« (ibidem)¹⁴.

'Unconscious intentionality' omvat meer dan passief 'bewustzijn' en 'Background' meer dan 'unconscious intentionality' en lichamelijke intentionaliteit. Searle's 'Background' is dus nogal wat ruimer dan (mijn) 'onbewuste intentionaliteit'.

Ruimer dan 'onbewuste intentionaliteit' betekent *veel* ruimer dan Bourdieus 'habitus'. Het is hierom opmerkelijk dat Searle suggereert dat 'Background' en 'habitus' nauw verwant zijn. Hij geeft geen enkele nadere verantwoording en vertelt niets over Bourdieu of 'habitus', maar meldt alleen en zonder meer: »Among contemporary writers, it seems to me that Bourdieus notion of *habitus* is closely related to my notion of the Background« (ibidem, p. 177). Net als de 'Sprachspiele' van Wittgenstein waarnaar Searle eveneens verwijst als nauw verwant, is 'habitus' volgens mij niet meer dan een *voorbeeld* van 'local Background'. Wat is 'local Background'? Searle onderscheidt 'local Backgrounds' van 'deep Background':

»A distinction between those features of the Background that are common to all human beings and those features that have to do with local, cultural practices. I oppose these two as 'deep Background' versus 'local practices.' Differences in local Backgrounds make translation from one language to another difficult; the commonality of deep Background makes it possible at all« (ibidem, p. 194).

Hij geeft een aardig voorbeeld:

¹⁴ Zie voor vergelijkbare voorbeelden ook Searle, 1984, pp. 67-68.

»If you read the description of a dinner party at the home of the Geurmantes' in Proust, you are likely to find some features of the description puzzling. That has to do with differences in local practices. But there are certain things you can take for granted. For example, the participants did not eat by stuffing the food in their ears. That is a matter of deep Background« (ibidem).

Ik zou zeggen: 'Background' is min of meer historisch en min of meer natuurlijk; 'deep Background' is het minst historische en meest natuurlijke deel. Wittgensteins 'Sprachspiele' en Bourdieus 'habitus' zijn *uitgesproken* historisch ('historisch' in de zin van: mede gestructureerd door geweest bewustzijn; uitkomsten van aanleren en aanwennen) en behoren derhalve tot het niveau van 'local Background'. Een mijns inziens treffend voorbeeld van 'deep Background' vormen de 'structuren (in het onbewuste)' van Lévi-Strauss. Deze structuren zijn a-historisch en natuurlijk, invariant en universeel: ze hangen direct samen met de fysieke voorwaarden van bewustzijn, met eigenschappen van de hersens (Lévi-Strauss, 1958; 1968; vgl. De Ruijter, 1979; Trigg, 1985, pp. 188-192).

Mijn 'onbewuste intentionaliteit' is minder omvattend dan 'Background' en meer omvattend dan 'habitus'. Niet *alle* neurofysiologische capaciteiten behoren ertoe, maar evenmin zijn alle (kortom) natuurlijke vormen en aspecten uitgesloten. De 'structuren' van Lévi-Strauss zou ik bijvoorbeeld tot onbewuste intentionaliteit rekenen, met name tot lichamelijke intentionaliteit, evenals (ik noem maar wat) het 'aangeboren taal-begrip en -vermogen' van Chomsky en de 'aangeboren concepten' van Fodor (vgl. Carruthers, 1992, pp. 81-104). 'Zou', want wat de begrippen en achterliggende theorieën waard zijn, laat ik buiten beschouwing. Waarom het mij hier gaat is waarover ze iets trachten te vertellen: volgens mij over onbewuste intentionaliteit. De dynamiek waarop het genetisch structuralisme van Piaget c.s. zich concentreert, zou ik ook tot lichamelijke intentionaliteit rekenen: wisselwerking zowel tussen onbewuste omgang en onbewuste ordening als tussen aanleg (het natuurlijke) en omgeving plus ervaring (het historische) (Piaget, 1969; vgl. Miller, 1989).

De minder natuurlijke en meer historische vormen van onbewuste intentionaliteit worden vooral in de sociologie, de culturele antropologie en de sociale psychologie onderzocht, besproken en benoemd. Wat bekende begrippen betreft, valt er behalve aan Bourdieus 'habitus' te denken aan de 'regels' van Winch (1958; nauw verwant aan Wittgensteins 'taalspel'-notie) en de 'genetraliseerde (cognitieve, conatieve, affectieve, et cetera) patronen of sjablonen' in socialisatietheorieën en in de kennissociologie (bijvoorbeeld: Mead, 1934; Gerth & Mills, 1964; Berger & Luckmann, 1966; Luckmann, 1974; vgl. Lambert & Lambert, 1964; Eskola, 1976; Klaassen, 1981; Meijer, 1983, pp. 40-50). In al dergelijke benaderingen ligt de nadruk op wederzijdse structurering: geweest bewustzijn structureert onbewuste intentionaliteit die vervolgens actueel bewustzijn structureert.

Reflexiviteit

Reflexief bewustzijn is bewustzijn van bewustzijn. Doordat mensen hiertoe in staat zijn, kunnen ze afstand nemen van bewustzijn, dus afstand nemen van directe tegenwoordigheid aan, betrokkenheid op en omgang met de wereld. Zodoende kunnen ze bewustzijn en wereld (al wat niet dat bewustzijn is) enigmatische scheiden en afzonderlijk onderzoeken. Reflexief bewustzijn maakt subject-bewustzijn en object-bewustzijn mogelijk of, zoals Sierksma zegt, 'zelf-bewustzijn' en 'wereld-bewustzijn'. Gegeven deze mogelijkheid kan menselijk bewustzijn zichzelf objectiveren, relativiseren en verbeteren. Hoe? Ik noem een paar manieren (die elkaar gedeeltelijk overlappen).

-Reflexief bewustzijnd kan men zijn bewustzijn tot op zekere hoogte differentiëren: de kluwen

van voortbrengende factoren en samenstellende delen enigszins ontwarren (bijvoorbeeld vermoedens, gevoelens en verlangens ontvlechten); nagaan welke bijdrage domineert; overwegen wat de verschillende bijdragen bij nader inzien waard zijn (bij nader bewustzijn van wereld en object); enzovoorts.

- Reflexief bewustzijnd realiseert men zich de gestructureerdheid van zijn bewustzijn en kan men trachten te achterhalen in welke opzichten en mate zijn waarnemen, weten, vinden, wensen, willen, enzovoorts wordt ingegeven, gekleurd, beïnvloed en dergelijke door bijvoorbeeld herinneringen, verwachtingen, vooroordelen en beperkingen van fysieke vermogens.
- Reflexief bewustzijnd realiseert men zich de betrekkelijkheid van zijn bewustzijn en kan men dit proberen te verdisconteren door er voortaan of in heroverweging rekening mee te houden: men beseft de dingen maar van en aan een kant te beleven en niet van en aan alle kanten tegelijk en men weet bijgevolg dat wat men waarneemt, vindt, meent, wil, enzovoorts relatief is en alleen hierom al verbeterlijk is.
- Reflexief bewustzijnd kan men object en bewustzijn ervan enigermate van elkaar scheiden, afzonderlijk bekijken en met elkaar vergelijken: (een paar eenvoudige voorbeelden) 'het is hier vreselijk warm ... hoewel, misschien heb ik het warm ... ik heb zo'n dikke trui aan ... zonder trui is het hier waarschijnlijk best aangenaam'; 'jasses, de bel, bezoek ... hoewel, is het echt zo erg om even gestoord te worden? ... bovendien, het hoeft niet per se bezoek te zijn, misschien is het de deurwaarder maar'; 'hé, daar komt Carla! ... dat kan niet, ik droom ... ze heeft dat rossige, die gestalte, die gang ... nee, ik zie het al, het is iemand anders, ze lijkt erop ... ik weet het, ik mis haar'.

Menselijk bewustzijn kan zichzelf objectiveren, relativeren en verbeteren. Omdat men in staat is tot reflexiviteit is overdenkend en onderzoekend bewustzijn mogelijk. Zulk bewustzijn tracht subject-bewustzijn en object-bewustzijn te scheiden, afzonderlijk te ontleden, met elkaar te vergelijken, enzovoorts. Overdenkend en onderzoekend bewustzijn leidt tot doordacht en herzien bewustzijn, maar onvermijdelijk opnieuw tot *bewustzijn*. Zodra het reflexieve niveau verlaten wordt, bevindt men zich weer op het irreflexieve niveau. Ondertussen is evenwel de tegenwoordigheid aan (betrokkenheid op en omgang met) de wereld veranderd, eventueel verbeterd. Er zijn verschillende soorten verbetering mogelijk. Reflexief bewustzijn differentieert en kan tot specifieke herzieningen leiden, bijvoorbeeld vooral verbetering van kennen (wat is de aard van het object?) of van willen (bijvoorbeeld: wat moet of zal ik doen?) of van waarderen (bijvoorbeeld: wat heb ik eraan, wat heeft men eraan, wat vind ik ervan?). Herzieningen van uiteenlopende aard kunnen ook weer geïntegreerd worden.

Om nog concreter te worden een paar voorbeelden.

Ik zie een appel. Aanvankelijk bewustzijn is integraal: 'mmm, lekker, een appel, eten'. Onmiddellijk realiseer ik me dat ik net m'n tanden gepoetst heb en een appel dan niet smaakt. Verbeterd bewustzijn: 'bah, niet eten'.

Kind komt 's avonds veel te laat thuis. Aanvankelijk bewustzijn is integraal: 'daar komt iemand, gelukkig, daar is ze, die schat'; grote opluchting, grote blijdschap, open armen, diepe genegenheid, et cetera. Dan neemt de reflexiviteit het over en ontleedt: 'inderdaad, daar heb je d'r, mooi dat ze er weer is, maar wat is het ook een kreng om het zo laat te maken en zich niet aan afspraken te houden; ik zou eigenlijk kwaad moeten zijn en teleurgesteld en dat ben ik ook; of is dat overdreven en ben ik overbezorgd en al te precies; en moet ik rekening houden met haar begrijpelijke contramine van de laatste tijd; en ...' enzovoorts. Verschillende soorten conclusies dringen zich op: opluchting, ergernis, twijfel ... Verbeterd bewustzijn is een mengeling hiervan.

In de pauze van een vergadering aait iemand die achter mij langs loopt in het voorbij gaan over mijn bol voor hij naast mij plaats neemt. Allereerst overheerst irritatie-bewustzijn —iets in de geest van: `kijk uit waar je loopt'. Als ik merk wie het is zodra hij naast mij opduikt en zich tot mij wendt, begin ik reflexief bewustzijnd te her-interpreteren (`was het wel per ongeluk of deed hij het met opzet en was het een aai over mijn bol?; zo ja: was het vriendschappelijk bedoeld?; was het neerbuigend bedoeld?; voor wie was het bedoeld, voor mij of voor het publiek tegenover ons?; wat wil hij van me of van hun?) en te her-waarderen (is dat aardig, lief, brutaal, ongepast ...) en te overwegen wat ik moet of wil (moet ik me generen of schamen?; zal ik er iets van zeggen?; zal ik laten merken dat het me stoort?), enzovoorts. Verbeterd bewustzijn combineert de conclusies uit dit alles.

Reflexiviteit heet bij Searle »self-consciousness« (1992, pp. 141-149). Hij brengt in zijn beschrijving van bewustzijn subject- of zelf-bewustzijn niet in verband met object- of wereld-bewustzijn. Wat hij wel over zelf-bewustzijn zegt, bevestigt voor het overige de voorstelling die hier voorgestaan en verantwoord wordt. Searle wijst erop dat reflexiviteit een bijzondere capaciteit is: »self-consciousness is an extremely sophisticated form of sensibility and is probably possessed only by humans and perhaps a few other species« (ibidem, p. 143). Niettemin is het een alledaags en normaal menselijk kunnen, aldus Searle: »we can always shift our attention from the *object* of the conscious experience to the *experience* itself« (ibidem, p. 143). Hij waarschuwt ervoor dat zelf-bewustzijn iets anders is dan *introspectie*. We kunnen ons eigen bewustzijn overdenken en onderzoeken, maar dit betekent niet dat we over een speciaal vermogen beschikken om ongehinderd bij onszelf naar binnen te kijken en alles te zien en te begrijpen wat er in onszelf omgaat: »we can direct one mental state at another; we can think about our thoughts and feelings; and we can have feelings about our thoughts and feelings; but none of these involves a special faculty of introspection« (ibidem, p. 144). Onze zelf-kennis is dan ook alles behalve onverbeterlijk (ibidem, pp. 144-149): we kunnen ons vergissen in onszelf (`ik dacht dat ik van haar hield —geweest *reflexief* bewustzijn—, maar ik zie nu in dat ik me liet meeslepen door mijn verdriet en haar bemoederende aandacht'); we kunnen onszelf misleiden (`ik vind het *echt* leuk om moeder te worden'; `ik ben *heus* niet jaloers'; `*natuurlijk* zie ik daar niet tegenop').

Wat Searle alleen even aanstipt, wil ik tenslotte naar voren halen als belangrijke facetten: de menselijkheid en de alledaagsheid van reflexiviteit.

Alleen menselijk

Reflexiviteit is een *algemeen* menselijk kunnen en alleen een *menselijk* kunnen. Gemakshalve begin ik met het laatste. Bewustzijn (sec) schijnt naast mensen ook bepaalde diersoorten eigen te zijn. Bij de lagere soorten is er evident geen sprake van bewustzijn, maar bij de hogere soorten in zekere zin wel, zij het dat dierlijk bewustzijn ook op het hoogste niveau nauwelijks te onderscheiden is van (wat ik noem) lichamelijke intentionaliteit¹⁵.

Plessner hierover: »Es lebt körperlich sich gegenwärtig in einem von ihm abgehobenen Umfeld oder in der Relation des Gegenüber. Insofern ist es bewußt, es merkt ihm Entgegenstehendes und reagiert aus dem Zentrum heraus, d.h. spontan, es handelt« (gecit. in Sierksma, 1956, p. 9). Anders dan bijvoorbeeld Von Uexküll, Plessner en Sierksma spreekt Buytendijk in het geval van dieren niet van bewustzijn, maar wel van subjectiviteit, bijvoorbeeld zo: »Het dierlijk organisme als zingevende existentie toont zich ... als een subject, dat ten opzichte van de omgeving een positie inneemt, die door de betekenis der dingen uitgelokt wordt. De organisatie en de hierbij passende `Umwelt' hebben bij de

¹⁵ Vgl. Sierksma, 1956, pp. 8-24; Buytendijk, 1965, pp. 27-31.; Rothacker, 1966; Ballauf, 1967, pp. 37-39.

dieren een vastgestelde (natuurlijke, wetmatige) ondubbelzinnige soorttypische grondrelatie, die in de loop van het individuele leven (door aanpassingen, gewoontevormingen) een beperkte wijziging kan ondergaan« (Buytendijk, 1965. p. 31).

Is bewustzijn iets dat de mens met sommige diersoorten gemeenschappelijk heeft, reflexief bewustzijn is iets dat alleen de mens kan. Dit wordt treffend verwoord door Sierksma (in navolging van Plessner):

»De plant staat naar alle zijden open naar de wereld. Het dier heeft een gesloten levensvorm — bij de lagere dieren is die gedecentraliseerd, zoals ook uit de organisatie van hun zenuwstelsel blijkt, bij de hogere dieren is de gesloten levensvorm gecentraliseerd, zoals bij de mens. Dit betekent, dat het dier in zoverre subject genoemd kan worden, dat het in betrekking staat tot zijn wereld en tot zichzelf. Dat is het bewustzijn van het dier. Maar het is zich van deze betrekking niet nóg eens bewust. Integendeel, het dierlijke leven gaat helemaal op in het hier en nu. ... M.a.w. het dier heeft bewustzijn, maar geen zelfbewustzijn. Het dier staat bewust in zichzelf, de mens staat zelf-bewust achter zichzelf. Het dier leeft centrisch, de mens excentrisch. ... De mens is in zichzelf verdeeld. Aan de ene kant blijft hij, evenals het dier, gebonden aan en opgaand in het hier-en-nu, aan de andere kant kán hij tegelijkertijd zich van deze gebondenheid distantiëren« (Sierksma, 1956, p. 24)¹⁶.

Gegeven zijn *excentrische* positie kan de mens (als enige) zichzelf en de wereld tot onderwerp maken en beide overdenken, onderzoeken, veranderen, enzovoorts.

Doordat »de mens excentrisch is, zich van zich bewust is, zich van zich kan onderscheiden ... als iets `aparts', is hij ook in staat om de dingen als opzichzelfstaande objecten te zien, dingen waar men, bij wijze van spreken, omheen kan lopen en die men op hun —wat men in het Duits zo precies noemt— `Eigenständigkeit' kan beoordelen. ... Hij kan naast en tegenover de wereld gaan staan en zich voorstellen, dat deze op een ander principe dan op zijn ego is betrokken. Daarom heeft de mens een buitenwereld. ... Hij is in staat de wereld met haar objecten op eigen mérites te beoordelen, d.w.z. objectief. Hij heeft afstand genomen van de wereld en daarmee van zichzelf, hij heeft zelf een achtergrond gekregen en daarmee kreeg de wereld achtergrond en perspectief. Hij kan zichzelf objectiveren en dus ook de wereld en zijn medemens. ... Krachtens zijn excentrische positie heeft het bewustzijn ... een kwalitatieve verandering ondergaan: het is geworden tot zelf-bewustzijn én wereld-bewustzijn« (Sierksma, 1956, pp. 34-35, 25).

Reflexiviteit is een uniek menselijk kunnen. Waar Searle een slag om de arm houdt —»probably possessed only by humans and perhaps a few other species« (1992, p. 143)—, zijn anderen zeker van hun zaak. Ik geloof dat deze zekerheid terecht is.

Algemeen menselijk

Reflexiviteit is een uniek menselijk en ook een *algemeen* menselijk kunnen: iedereen kan het, want ieder mens leeft *excentrisch*. De excentrische positie is een antropologische constante. Dit zegt niet alleen iets over ons kunnen, maar ook iets over ons *moeten*: soms kunnen we niet anders dan reflexief bewustzijn. Tot nog toe is reflexiviteit consequent een capaciteit genoemd, een menselijk kunnen. Dit suggereert dat men normaliter of voornamelijk op eigen initiatief tot

¹⁶ Vgl. ook Ballauf, 1967, pp. 39-42; Buytendijk, 1965, p. 32; Meijer, 1983, pp. 30-37 en 49-52.

reflexiviteit komt. Dat klopt niet. Reflexiviteit kan immers ook *opgewekt* worden *door iemand* (anders) of *door iets* (anders). Dit is zo'n alledaags verschijnsel, dat niemand ooit aan reflexiviteit ontkomen kan. Vandaar en kortom: reflexiviteit is een menselijk kunnen *en moeten*; iedereen kan het en niemand ontkomt eraan. In het vervolg van deze subparagraaf wordt eerst toegelicht hoe men zowel op eigen initiatief als opgewekt door iets of iemand anders tot reflexiviteit kan komen. Daarna probeer ik een nuancering onder woorden te brengen: reflexiviteit is wel een algemeen menselijk kunnen, maar iedereen kan er niet altijd evenveel mee. Voor beide punten geldt dat ik niet een of andere auteur volg noch deze of gene traditie of theorie. Verwijzingen blijven dan ook uit en voorbeelden moeten het aannemelijk maken.

Reflexiviteit is een alledaagse capaciteit die iemand zodra hij het nodig vindt, kan realiseren. Ik kan op eigen initiatief reflexief bewustzijn, bijvoorbeeld als ik iets uitzoek of als ik aan mijn oordeel twijfel. Ik kan bovendien willens en wetens mijn reflexiviteit verduurzamen, bijvoorbeeld mijn onderzoekende en afwegende aandacht ergens bij houden. Dat doe ik wanneer ik — om maar wat te noemen — me met de auto in de Brusselse ochtendspits waag, een leugen vertel en volhoud, de staartklok repareer of me bezin op de verhouding tussen dromen en denken. Reflexiviteit is voorts een modus van bewustzijn waartoe ik op elk moment *genoopt* kan worden. Mijn reflexiviteit kan opgewekt worden door iets anders. Iets onverwachts of ongewoons kan mijn bewustzijn verstoren of vernuchteren en in reflexief bewustzijn doen verkeren.

Zo kan een autowrak langs de snelweg me erbij bepalen dat ik chauffeur en de milt, door mij te steken, me erbij bepalen dat ik jog. Een haperende CD of een overslaande stem verbreekt het betoverd-zijn door een opera-fragment. Een vervelend of opzienbarend incident haalt ons uit de lacherigheid of boosheid. Routinematige aversie kan stokken als iets mijns ondanks plezierig is —de kermis vind ik kennelijk leuk nu ik er met de kinderen kom en ze zich kostelijk amuseren; mijn collega ontpopt zich tot mijn verbazing als een allervriendelijkste man nu ik toevallig buiten werktijd en werkkring met hem te maken heb. Ook in wat ik weet, kan de werkelijkheid me verrassen; ze kan me dat weten doen beseffen: de hond blaft in de tuin, terwijl ik zeker wist dat ze aan mijn voeten lag.

Iets kan mij storen of verrassen en zodoende mijn reflexiviteit opwekken. Is het lastig, pijnlijk of verrassend genoeg dan kan het mijn reflexief bewustzijn buiten mijn wil zelfs verduurzamen.

Om maar wat te noemen. Een aangrijpende foto in de krant die ik een tijdlang maar niet uit mijn hoofd kan zetten en me continu achtervolgt met vragen naar het waardoor, waarom en wat nu. Of ondeugdelijk materiaal dat van een routineklusje om de haverklap een puzzel maakt en me voortdurend aan mijn eigen kunnen en willen doet twijfelen. Of een veront-rustende ontdekking die ik liever meteen weer vergeet, maar zich niet een-twee-drie naar de achtergrond laat dringen en me blijft doen realiseren dat ik het vervelend vind (bijvoorbeeld: een dierbaar iemand betrappen op een kleine, doch banale en abjecte onhebbelijkheid).

Ik kan zelf het initiatief nemen tot reflexiviteit of ik kan ertoe opgewekt worden door iets. Ik kan er ook toe opgewekt worden door *iemand* anders. Iemand vraagt me iets, wijst me ergens op, trekt mijn aandacht, waarschuwt me, en dergelijke. In zulke gevallen noopt de ander me tot reflexief bewustzijn. De ander kan mijn reflexiviteit ook buiten mijn wil verduurzamen, bijvoorbeeld door te blijven tegenspreken of doorvragen, door me te boeien of te intrigeren.

Omdat mensen tussen het andere en de anderen hebben te vertoeven, dat wil zeggen: ertoe gedwongen zijn in de natuurlijke werkelijkheid en de sociale werkelijkheid te bestaan, en

niemand zijn excentrische positie kan opgeven, ontkomt geen mens aan reflexiviteit. De 'excentriciteit', het andere en de anderen maken voortdurende irreflexiviteit onbestaanbaar.

Lenigheid van geest

Het is niemand gegund er uitsluitend irreflexief bewustzijnd te zijn. Tot reflexiviteit kan men niet alleen altijd uit zichzelf komen, maar ook steeds gebracht worden. Dit betekent niet dat iedereen voortdurend en met betrekking tot alles even *lenig van geest* is. Met 'lenigheid van geest' bedoel ik: het gemak waarmee men zich beweegt of bewogen wordt tussen irreflexief en reflexief bewustzijn. Lenigheid van geest kan van mens tot mens verschillen en kan bij iedereen variëren naar onderwerp en omstandigheden. Het is geen algemene constante: het kan verschillen per persoon. En het is geen persoonlijke constante: het kan variëren naar onderwerp en omstandigheden. Met andere woorden: terwijl de excentrische positie een antropologische constante is en reflexiviteit bijgevolg nooit en bij niemand uitgesloten is, varieert het gemak of de moeite waarmee men tot reflexiviteit komt.

Het heeft er alle schijn van dat twee soorten factoren lenigheid van geest beïnvloeden: (1) fysieke en psychische condities en bewerktuiging, dus voorwaarden van bewustzijn, en (2) ervaring, dus geweest bewustzijn. Een korte toelichting is op haar plaats.

(1) Het is moeilijk om ondubbelzinnig grenzen te trekken tussen het fysieke en het psychische en tussen condities en bewerktuiging. In dit verband is zoveel precisie bovendien niet nodig. Een globale aanduiding zal voldoende zijn. Ongunstig voor lenigheid van geest zijn bijvoorbeeld: vermoeidheid, dronkenschap, woede, ziekte, honger, angst en levensbedreigende omstandigheden. Onder zulke voorwaarden kunnen de waarnemingsvermogens vernauwd of verzwakt zijn en kosten buitendien denk-inspanningen extra moeite en al gauw *te veel* moeite. Ongunstig zijn voorts organische gebreken die het waarnemen en denken beperken, en traumatische ervaringen die het waarnemen en denken fixeren.

Tot de sfeer van de psychische en fysieke condities en bewerktuiging behoren ook de rijpingsprocessen, met name de motorische, de zintuiglijke en de verstandelijke ontwikkeling. Bij verscheidene onderwerpen vooronderstelt lenigheid van geest de nodige gerijptheid in het ene of het andere opzicht —motorisch, zintuiglijk of verstandelijk. Het gemiddelde kind bereikt al vroeg het motorische, zintuiglijke en verstandelijke niveau dat hem in de excentrische positie plaatst, dus dat nodig is voor reflexiviteit überhaupt. Veel onderwerpen liggen echter voorlopig nog buiten het bereik van zijn reflexiviteit en sommige mede vanwege onvoldoende rijping. De lichamelijke ontwikkeling die nodig is voor reflexief bewustzijn met betrekking tot sexualiteit, bijvoorbeeld, komt later.

(2) Een factor van een volstrekt andere orde die eveneens van invloed is en die bovendien verantwoordelijk is voor alle variatie in lenigheid van geest voor zover die niet terug te voeren is op uitzonderlijke omstandigheden, gebreken en/of achterstanden (bijvoorbeeld dronkenschap, een trauma, organisch letsel of retardatie), is ervaring, of preciezer: ervaring met zich-bewegen en bewogen-worden tussen irreflexief en reflexief bewustzijn aangaande een bepaald onderwerp of een bepaalde sfeer van onderwerpen. Lenigheid van geest is derhalve deels een kwestie van oefening en leren.

Bijvoorbeeld: iemand die in pais en vree is opgegroeid en nooit iets heeft meegemaakt van ruzies en conflicten tussen geliefden, moet even aan zijn partners provocaties tot kiften en bekechten wennen, voordat ze hem aan het denken zetten in plaats van in paniek en van zijn stuk brengen. Of: iemand die nooit tegengesproken wordt, zal de eerste keer dat een

ander hem in de rede valt en weerspreekt zich niet meteen bezinnen op zijn argumenten om vervolgens met de opponent in een redelijke discussie verwickeld te raken. Waarschijnlijk ervaart hij de tegenspraak alleen maar als storend, misschien zelfs alleen maar als storend in auditieve zin.

Lenigheid van geest kan ten dele geleerd worden. Het kan dus ook *afgeleerd* worden. Kleine kinderen vormen hierom niet de enige categorie mensen van wie het nog maar de vraag is hoe gemakkelijk reflexief bewustzijn hun afgaat.

Maar om welke categorie mensen het ook gaat en hoeveel moeite het sommigen of soms ook kan kosten: ieder mens is in principe altijd tot reflexiviteit in staat. De enige mensen van wie we mogen aannemen dat reflexiviteit geen normaal kunnen is, zijn pasgeborenen en diepgeestelijk gehandicapten. En zelfs ten aanzien van deze extreme categorieën is het moeilijk om zekerheid te krijgen. Zo leert bijvoorbeeld de orthopedagogische praktijk ten behoeve van diepgeestelijk gehandicapten hoe complex het is om een beeld te krijgen van de potentiële capaciteiten en hoe gemakkelijk potentiële reflexiviteit onderschat wordt (Van Genneep, 1986).

Het hier geïntroduceerde begrip 'lenigheid van geest' is voor het vervolg van groot belang. Het geeft me de gelegenheid onderscheid te maken tussen reflexiviteit als normaal menselijk kunnen en de moeite of het gemak waarmee mensen ertoe komen. Reflexiviteit tegenover lenigheid van geest: het eerste is een menselijke *normaliteit*, een antropologisch gegeven, iets waaraan geen ervaring, socialisatie, karakter, levensloop, cultuur, context, wilsbesluit, of wat dan ook iets toe of af kan doen¹⁷; het tweede is geen constante, maar hangt af van omstandigheden, verleden, enzovoorts. Ter afsluiting noem ik één consequentie. Filosofen en sociale wetenschappers zijn nogal eens pessimistisch over wat een mens willens en wetens vermag, over zijn vrijheid en authenticiteit, zijn autonomie en zelfstandigheid, en wijzen daarbij op de vele opzichten en de hoge mate waarin menselijk willen en weten bepaald en beperkt wordt door contextuele factoren (cultuur, taal, traditie, maatschappelijke dwangen, et cetera) en door —wat ik noem— onbewuste intentionaliteit. Zulk pessimisme verdient het gerelativeerd te worden. Wat hooguit bepaald en beperkt wordt is lenigheid van geest. De reflexiviteit zelf laat zich als capaciteit niet bepalen en beperken. En juist de reflexiviteit is de belangrijkste voorwaarde van mogelijkheden als vrijheid en authenticiteit.

4.2 Kennis

Kennis en kennen

Alles in aanmerking genomen wat er nu over bewustzijn en reflexiviteit is gezegd, ligt het in de rede om de woorden 'kennis' en 'kennen' op de volgende manier te verstaan en te gebruiken. Kennis: conclusie van reflexief bewustzijn aangaande de eigen aard van een bepaalde zaak (ding, situatie, onderwerp, of iets dergelijks). Kennen: kennis hebben. Iets (bepaalds) kennen: kennis hebben van dat (bepaalde) iets. Er zijn drie soorten of niveaus van kennen: kennen als passief 'bewustzijn', kennen als bewustzijn en kennen als reflexief bewustzijn. Een en ander wil ik kort toelichten.

¹⁷ In één opzicht lijken een paar van zulke factoren *wel* ertoe te doen. Een klein kind heeft vermoedelijk een *menselijke omgeving* nodig om in de excentrische positie te geraken en tot reflexiviteit überhaupt te komen. Waarschijnlijk biedt alleen een menselijke omgeving de benodigde prikkels en ervaringsmogelijkheden.

a *kennis*

Gegeven zijn reflexiviteit kan een mens proberen van een zaak (iets van) de eigen aard te ontsluiten, (iets van) haar eigenschappen en kenmerken aan het licht te brengen en/of (iets van) haar verhouding en relaties tot andere zaken te ontdekken. Dit vergt tenminste *enige* distantie en bezinning en *enig* objectiveren, relativeren en verbeteren van bewustzijn, bijvoorbeeld differentiëren van aspecten van bewustzijn en vergelijken van momenten van bewustzijn. Conclusies uit (zulk) explorerend en overdenkend reflexief bewustzijn dat gericht is op weten, inzien, doorzien, verstaan, begrijpen en dergelijke, vormen kennis. Van kennis is trouwens niet alleen sprake na ingewikkelde intellectuele inspanningen. Ook de resultaten van eenvoudige pogingen tot onthulling zijn kennis —bijvoorbeeld: ik proef even of het koffie is of thee; hij voelt of de was al droog is; mijn dochter kijkt me nog eens aan om er achter te komen of ik het echt meen; ik kijk op de onderkant van het blikje om aan de weet te komen of de vis nog eetbaar is.

b *kennen: passief `bewustzijn'*

Mensen kunnen kennis bewaren, verduurzamen of onthouden zonder zich ervan bewust te blijven. De kennis is wel beschikbaar, maar niet voortdurend `aanwezig'. Kennis hebben in deze zin is geweest en herinnerbaar bewustzijn. Kennen is dan een vorm van passief `bewustzijn'. Het was bewustzijn en kan opnieuw bewustzijn worden.

c *kennen: bewustzijn*

Kennis is conclusie van reflexief bewustzijn. In eerste instantie is kennis hebben derhalve bewustzijn, want in de conclusie komt de reflexiviteit als het ware voorlopig tot rust. De reflexieve modus van bewustzijn wordt verruild voor de irreflexieve modus. Kennen is op dat moment bewustzijn. Het kan vervolgens verdwijnen —de kennis wordt bijvoorbeeld vergeten of verdrongen— of verzinken tot passief `bewustzijn'. Van passief `bewustzijn' kan het vroeger of later weer bewustzijn worden.

Vraagt iemand mij iets over de oorzaken en de gevolgen van inflatie of over de wet van de dalende winstvoet, dan ben ik in staat een deel te reproduceren van wat ik ooit hierover aan de weet gekomen ben, hoewel ik deze kennis bijna twintig jaar geleden heb opgedaan en ik me er sindsdien niet meer mee heb beziggehouden. Zo weet ik ook onmiddellijk weer wat de eigenschappen en de gevaren van onweer zijn als ik tijdens een strandwandeling overvallen word door donder en bliksem.

d *kennen: reflexief bewustzijn*

Realiseert iemand zich dat zijn kennis van iets conclusie is van reflexief bewustzijn en dus betrekkelijk en verbeterlijk is, omdat bewustzijn nu eenmaal altijd opnieuw geobjectiveerd, gerelativeerd en verbeterd kan worden, dan is er sprake van reflexief kennen: kennen dat besef heeft van zijn eigen voorlopigheid en relativiteit en dat verbetering aspireert.

Betrekkelijk en verbeterlijk

Voorwaarde voor het krijgen van kennis en voor het verbeteren van kennis is reflexiviteit. Bewustzijn *sec* is ontoereikend, want niet kritisch genoeg: het is een ongedeeld complex van `met elkaar reagerend' merken, denken, menen, voelen, willen, vinden, enzovoorts. Iets te weten komen van de eigen aard van het object vereist enige bewerking van bewustzijn: objectivering, differentiatie, vergelijking. Zonder reflexiviteit wordt wat ik weet niet onderscheiden van wat ik wil, vind, voel, merk en wens, en vertelt mijn kennis waarschijnlijk meer over mijn

verwachtingen, verlangens, gemoedstoestand, bezigheden en interessen dan over de eigen aard van de zaak.

Reflexief bewustzijn is kritischer dan irreflexief bewustzijn —kritischer in vier opzichten. Reflexief bewustzijnd kan men zijn bewustzijn tot op zekere hoogte differentiëren: de kluwen van voortbrengende factoren en samenstellende delen enigszins ontwarren en de afzonderlijke bijdragen overwegen. Reflexief bewustzijnd realiseert men zich bovendien de gestructureerdheid van zijn bewustzijn en kan men proberen te achterhalen in welke zin en mate zijn weten, begrijpen en inzien wordt ingegeven en gekleurd door bijvoorbeeld herinneringen, verwachtingen, vooroordelen en beperkingen. Reflexief bewustzijnd realiseert men zich voorts de betrekkelijkheid van zijn bewustzijn en kan men dit proberen te verdisconteren. Reflexief bewustzijnd kan men tenslotte object en bewustzijn ervan enigermate van elkaar scheiden, afzonderlijk bekijken en met elkaar vergelijken.

Reflexief bewustzijn objectiveert, relateert en verbetert bewustzijn en is hierom voorwaarde voor het krijgen en verbeteren van kennis. Ondertussen leidt ondanks verrijking en verbetering ook reflexief bewustzijn onvermijdelijk tot opnieuw *relatieve* en *feilbare* kennis. Dat kennis onontkoombaar onvolkomen is, komt door enerzijds de betrekkelijkheid en de gestructureerdheid van het bewustzijn en anderzijds de oneindigheid van de wereld (al wat niet dit bewustzijn zelf is). Dit verdient enige toelichting. Laat ik met het laatste beginnen: de oneindigheid van de wereld.

Kennis is van menselijke makelij: het bewustzijn maakt iets van het object. Het object laat niet *alles* van zich maken, maar daarbij blijft het dan ook wat de inbreng van de wereld betreft: ze geeft niet altijd mee. Het is aan mij om aftastenderwijs de eigen aard van iets aan het licht te brengen. Dit vraagt de nodige zelfverloochening. Ontdekking is slechts mogelijk voor zover het mij bij het aftasten en interpreteren lukt me niet te laten misleiden, afleiden of verleiden door bijvoorbeeld mijn vooroordelen, voorkeuren, gevoelens en verlangens. Althans, dan is *gedeeltelijke* ontdekking mogelijk. Want ook al zou ik erin slagen het object onbevangen, ontvankelijk en zakelijk te benaderen, dan nog zou volledige onthulling uitgesloten zijn. Al was het alleen maar omdat elk antwoord dat ik 'krijg', nieuwe vragen oproept: elk geheim dat ik de zaak ontfutsel, plaatst me voor nieuwe verborgenheden. De wereld is namelijk oneindig. Elk object is in allerlei opzichten ingebed in context(en). Kennen van iets is aanvankelijk omlijning ervan en onderscheiding ervan ten opzichte van de rest van de wereld. Omdat de eigen aard van iets niettemin altijd deels bestaat in de verhouding tot zijn omgeving (de rest van de wereld), is het, zolang de wereld nog niet geheel wordt gekend, niet uitgesloten dat er facetten verborgen blijven, hoeveel ik ook weet van een zaak. Aangezien de wereld oneindig is en derhalve nooit volledig aan het licht gebracht *kan* worden, is van geen zaak zekere, definitieve en complete kennis mogelijk.

Dat kennis onontkoombaar onvolkomen is, ligt niet alleen aan de oneindigheid van de wereld, maar ook aan de beperktheid van de menselijke vermogens, met name aan de betrekkelijkheid en de gestructureerdheid van het bewustzijn. Kennis is uiteindelijk gebaseerd op bewustzijn en bewustzijn is in veel opzichten beperkt. Drie beperkingen springen in het oog.

Ten eerste is bewustzijn aan plaats en tijd gebonden. Iemand kan zich maar op één 'punt' in ruimte en tijd bevinden. Bewustzijn heeft derhalve een bepaald tijdruimtelijk perspectief. Een mens verplaatst zich weliswaar door ruimte en tijd waardoor het perspectief van zijn bewustzijn van iets kan veranderen en de verschillende perspectieven elkaar kunnen aanvullen en corrigeren, maar ook dan blijft het totale perspectief tijdruimtelijk bepaald en begrensd, want een mens kan zich niet onbeperkt door ruimte en tijd verplaatsen. Hij kan niet altijd overal zijn. Eerder heb ik dit de *betrekkelijkheid* van bewustzijn genoemd: men beleeft een object onvermijdelijk van en aan een bepaalde kant.

Ten tweede is bewustzijn aan het lichaam gebonden. Het wordt gestructureerd door lichamelijke intentionaliteit, met name door onbewuste ordening veroorzaakt door fysieke bewerktuiging. Bovendien is het afhankelijk van inspanning. Omdat onze energie eindig is, zijn de vermogens begrensd. Bewustzijn wordt gevormd en heeft een bepaalde 'actieradius'.

Ten derde is bewustzijn aan het verleden gebonden. Het wordt gestructureerd door passief 'bewustzijn'. Iemands bewustzijn nu wordt beïnvloed door eerder bewustzijn. Het is niet zo dat zijn vroegere bewustzijn het huidige determineert (waardoor of waarom wordt dat toch zo vaak gedacht en beweerd?), maar bewustzijn heeft wel degelijk een bepaald historisch perspectief. Wat ik van iets maak, wat ik erin zie, wat ik ervan begrijp, wat ik erbij voel, enzovoorts, kortom, de betekenis die ik eraan geef of ontdek, wordt me mede ingegeven door wat ik eerder heb meegemaakt, gezien, begrepen, gevoeld en dergelijke. In deze zin 'richten' historische, culturele, sociale en biografische contexten mijn bewustzijn.

De wereld is oneindig en het bewustzijn is beperkt. Vandaar dat kennis per definitie betrekkelijk is. Aftastend en interpreterend kan men van alles ontdekken, maar hoeveel er ook ontsluit wordt, er blijft altijd wat verborgen. Kennis is bijgevolg nooit volkomen en kan altijd beter. Wat is beter? Hoe meer ze onthult, hoe beter ze is. In verschillende opzichten is verbetering denkbaar. Ik noem er vier. (Let wel, het zijn niet de enige mogelijkheden en ze overlappen elkaar deels.)

(1) Verbeteren in de zin van uitbreiden en/of preciseren.

Bijvoorbeeld. Er nadert iets wits. Mijn conclusies op achtereenvolgende momenten: (a) er komt iets wits aan ... een levend wezen ... een beest ... een hond ... een Kuvasz, of (b) er komt iets wits aan ... het leeft ... het is harig ... het heeft vier poten ... het blaft. In sequentie (a) is sprake van precisering en in sequentie (b) van uitbreiding.

(2) Verbeteren in de zin van ongedaan maken van vergissingen.

Bijvoorbeeld. Er nadert iets wits. Mijn conclusies op achtereenvolgende momenten: er komt iets wits aan ... een ziekenauto ... een schimmel ... een kok ... een Kuvasz.

(3) Verbeteren in de zin van corrigeren van de verhouding tussen zaak en omgeving.

Bijvoorbeeld. Aanvankelijk zocht ik naar de aard van de invloed van A op B. Ik had al een aantal eigenaardigheden ontdekt (aanvankelijke kennis van de invloed), toen bij nadere exploratie bleek dat de samenhang tussen A en B niks te maken heeft met invloed van A op B. A en B zijn beide afhankelijk van C en van invloed van A op B is geen sprake.

(4) Verbeteren in de zin van (verder) schonen, dat wil zeggen: kennis trachten te ontdoen van vooringenomenheid.

Bijvoorbeeld. Aanvankelijk meende ik te weten dat Henk een intelligentere student is dan Harmen, maar ik moet nu na de tentamens bekennen dat ik me heb laten misleiden door Henks zwijgzaamheid en zijn ernstige voorkomen en Harmens gekakel, matje in de nek en sportieve outfit.

Toetsen aan de zaak

Kennis is nooit volmaakt, dus moeten mensen het doen met kennis die hooguit *optimaal* is.

Doorgaans valt er wel te leven met kennis die goed genoeg is —bijvoorbeeld: zolang men tevreden is met kennis die in de praktijk voldoet. Maar niet zelden wordt er gestreefd naar optimale kennis of naar verbetering van kennis —bijvoorbeeld: als een bestaande praktijk of kennis niet meer voldoet. Hoe kan men controleren of zijn kennis optimaal is? Hoe kan ik nagaan of mijn kennis niet beter kan? Er zijn twee manieren om kennis te testen: toetsen aan de zaak zelf en toetsen aan de kennis van anderen.

Over de eerste mogelijkheid is al het een en ander gezegd. Gegeven hun reflexiviteit kunnen mensen kennis toetsen aan de zaak zelf. Ze kunnen hun kennen objectiveren, relativieren en verbeteren door enige afstand te nemen en ondertussen zaak (object) en kennen (bewustzijn ervan) *enigermate* van elkaar te scheiden, afzonderlijk te bekijken en met elkaar te vergelijken. Distantie en bezinning vormen de minimale toets. Toetsing kan ook grondiger. Men kan zich overdenkend en onderzoekend op een ding, situatie, ontwikkeling, of wat dan ook richten om zoveel mogelijk ervan aan het licht te brengen in een samenspel van aftasten, experimenteren en interpreteren. Men kan door van tijdruimtelijk standpunt te veranderen het perspectief (min of meer systematisch) variëren om vervolgens de verschillende conclusies te vergelijken en zodoende de kennis verder uit te breiden, te preciseren en te corrigeren. Verbetering kan voorts bereikt worden door oefening van de zintuigen en meer inspanning of frequentere inspanning. Kennis laat zich niet bevrijden uit de tijdruimtelijke en lichamelijke gebondenheid van het bewustzijn, maar mensen kunnen de speling groter maken door de tijdruimte, de vermogens en de actieradius op te rekken.

Iets dergelijks geldt ook voor de historische gebondenheid. Vanwege de gebondenheid van het bewustzijn aan passief `bewustzijn' is kennis historisch, cultureel, sociaal en biografisch relatief. Dit wordt wel vergeleken met het verweven zijn met een (bovenpersoonlijk) web. Hierop voortbordurend zou ik zeggen: er zit rek in het web en bovendien kan ieder zelf extra draad spinnen. De reflexiviteit als mogelijkheid zorgt ervoor dat een mens altijd weer afstand kan nemen van wat hij vindt, weet, ziet, doet en beleeft. Ook kan hij geweest bewustzijn tot object van reflexief bewustzijn maken. Hij kan bewustzijn objectiveren, relativieren en verbeteren, hoe `voorgekookt' het ook is dank zij bepaalde contexten waarin hij is geboren, opgegroeid en ingegroeid. Verbetering van bewustzijn maakt een zaak-adequater betekenisgeving en -ontdekking aan het object mogelijk en is daarmee de basis van verbetering van kennis. Niemand kan zich losmaken uit het web van historische, culturele, sociale en biografische invloeden en dwangen, maar iedereen kan zich op bepaalde punten distantieren —zij het niet overal tegelijkertijd. We kunnen afstand nemen zonder dat de draden het gebeven en bovendien kunnen we draad spinnen.

Soms laat de zaak zelf mij domweg geen andere keus dan reflexief bewustzijnd historische vooringenomenheden op te geven en zodoende mijn kennis te verbeteren.

Stel, ik heb dank zij socialisatie en gewenning altijd geloofd dat vrouwen niets verstandigs te zeggen hebben over politiek en ik ontmoet op mijn vierentwintigste een vrouw die de ene politieke wijsheid na de andere debiteert. Dan kan ik eerst aan mijn gehoor of mijn ogen twijfelen, vervolgens aan mijn verstand en dan aan haar vrouwelijkheid, maar tenslotte moet ik eraan geloven en mijn vooringenomenheid opgeven. Vervolgens kan ik eventueel trachten mijn ontdekking te verbergen of te verdringen, maar mijn vooroordeel blijft geschonden. Een flauw voorbeeld? De geschiedenis van de democratie is een aaneenschakeling van vergelijkbare `ontdekkingen' en `verdringen'. Sinds wanneer hebben vrouwen kiesrecht? En arbeiders? En zwarten in de Verenigde Staten? En sinds wanneer is kolonialisme `not done'?

Een heel ander voorbeeld. Stel, ik weet dank zij socialisatie en gewenning niet beter dan dat een wenkend gebaar —de hand herhaaldelijk vooruit steken en terug naar het hoofd

halen— betekent, dat je mag of moet komen. Ik wandel op Kreta door de bergen en zie veel verderop, hoog boven (zo te zien op het pad) mensen wenken. Onderweg, dichterbij komend, bemerk ik dat ze enthousiaster worden. Na verloop van tijd beginnen ze er zelfs bij te schreeuwen—in modern Grieks, dus niet een-twee-drie te verstaan. Misschien is er iets akeligs gebeurd en hebben ze m'n hulp nodig; niettemin klim ik door. Eindelijk boven aangekomen begrijp ik wat er aan de hand is. Wat bij ons wenken is, heeft op Kreta een andere betekenis, namelijk precies het tegenovergestelde van 'kom maar'. Deze behulpzame Kretenzers waarschuwden me juist *niet* naar boven te komen en gebaarden me terug te gaan en een ander pad te nemen omdat deze route onbegaanbaar is.

Ik kan ook zelf—op eigen initiatief—mijn best doen om een zaak tot zijn recht te laten komen en mijn historische vooringenomenheden tot zwijgen te brengen. Zulk streven is te begrijpen als *zich openstellen* voor de zaak. Eerder noemde ik het 'schonen' van kennis, in de zin van: ontdoen van vooringenomenheid. Reflexiviteit stelt de mens hiertoe in staat, althans op z'n minst tot dit streven.

De meest sprekende voorbeelden hiervan zijn te vinden in de sfeer van de wetenschap en de rechtspraak, waar men er beroeps- en ambtshalve aan gehouden is te pogen om de eigen vooroordelen, opinies en meningen tussen haakjes te zetten, anders gezegd: voor de duur van het onderzoek en de oordeelsvorming buiten werking te stellen. De pretenties zijn vaak buitensporig en bescheidenheid is doorgaans ver te zoeken, maar dit neemt niet weg dat de aspiratie allesbehalve absurd is en volkomen in de haak. Mensen kunnen afstand nemen van vooringenomenheden en dat is maar goed ook.

Kortom: kennis kan getoetst worden aan de zaak zelf ondanks de betrekkelijkheid van alle kennis.

Toetsen aan de kennis van anderen

Kennis kan ook getoetst worden aan de kennis van anderen. Omdat kennis in taal uit te drukken en communiceerbaar is, kunnen mensen hun kennis publiek maken, uitwisselen en overdragen. Mensen kunnen onderling kennis geven en kennis nemen. De kennis van de een kan de kennis van de ander aanvullen en corrigeren. De eigen kennis met de kennis van anderen combineren en vergelijken is qua structuur net zoiets als tijdruimtelijk perspectief variëren, zintuigen oefenen, inspanning vergroten, distantieren en 'draden spinnen'.

Kennis toetsen aan andermans kennis is via een omweg kennis toetsen aan de zaak zelf. De omweg heeft onmiskenbaar voordelen: de intersubjectieve toetsing raadpleegt (idealiter) een gevarieerder bewustzijn en een duurzamer en gedifferentieerder overdenken en exploreren dan de subjectieve toetsing rechtstreeks aan de zaak. De omweg heeft ook nadelen, want de voordelen gelden alleen voor zover andermans bewustzijn, reflectie en kennisgeving betrouwbaar zijn. De principiële onzekerheid hieromtrent noodzaakt mij bij toetsing van mijn kennis aan die van iemand anders, ook steeds na te gaan hoe hij aan zijn kennis is gekomen en te peilen of (of: in hoeverre) de kennis die hij publiek maakt (dus: zijn kennis-*geving*), overeenkomt met de kennis die hij heeft.

Maakt de kennis waaraan ik mijn kennis toets, deel uit van een kennis-*voorraad* (dat wil zeggen: van een of andere traditie, wetenschap of kunde), dan moet ik me—minstens globaal—rekenschap geven van de wijze waarop die voorraad zich heeft ontsponnen (althans, van de *waarschijnlijke* genese). Bijvoorbeeld: hoe betrouwbaar waren de ervaringen, exploraties, interpretaties en conclusies die hebben bijgedragen aan deze traditie en hoe deugdelijk is de overlevering en vastlegging? Is, om het andere uiterste naar voren te halen, de kennis waaraan ik

mijn kennis toets, die van *iemand* waarmee ik gewoon, onmiddellijk kan communiceren, dan is het *gesprek* de aangewezen manier om een indruk te krijgen van de betrouwbaarheid van zijn kennis. Ik kan vragen naar de bevindingen en overdenkingen die eraan ten grondslag liggen en de verhouding inschatten tussen wat hij zegt en wat hij meent. Zo bekeken is serieuze toetsing van mijn kennis aan zijn kennis, tot op zekere hoogte ook toetsing van zijn kennis. Zekerheid omtrent de betrouwbaarheid van andermans kennis is —dat spreekt vanzelf— onhaalbaar, maar daar staat tegenover dat er voor kennis berhaapt geen zuivere toetssteen te vinden is.

De voorbeeldige manier om *wederzijds* kennis te toetsen en/of gezamenlijk kennis te verbeteren is de dialoog: het overleg waarbij iedereen zijn kennis inbrengt en men zich samen beraadt. Zo'n dialoog of gezamenlijk beraad is idealiter vergelijkbaar met individueel exploreren en overdenken: in zekere zin is het collectieve reflexiviteit. Dit geldt natuurlijk uitsluitend voor de samenspraak die inderdaad bedoeld is om wederzijds kennis te toetsen of gezamenlijk kennis te verbeteren, en waarin de participanten zich daarnaar gedragen, dus zich in hun bijdrage aan de dialoog laten normeren door die bedoeling. Wat zo'n samenspraak zou ontregelen zijn bijvoorbeeld onvoegzaamheden als: liegen, inconsistent zijn, niet openstaan voor de inbreng van een ander, geen boodschap hebben aan de betere argumenten en weigeren de eigen inbreng redelijk te verantwoorden. Overleg leent zich alleen voor wederzijdse toetsing of gezamenlijke verbetering van kennis indien de deelnemers zich houden aan de minimale regels van (laat ik zeggen) het samen zoeken naar kennis.

Toetsen aan de zaak en toetsen aan de kennis van anderen zijn twee manieren om na te gaan of de eigen kennis optimaal is en of ze niet beter kan. Men noemt het ook wel 'verifiren'. Letterlijk betekent dit 'waar maken' en dat lijkt me een treffende aanduiding. We kunnen dan spreken van 'waargemaakte' kennis. Kennis die dubbel getoetst en bevestigd is, noem ik voortaan 'waargemaakte kennis'.

Deze wijze van spreken vertelt overigens meteen iets over waarheid —althans, over het hier voorgestane verstaan ervan. Waarheid is niets meer of minder dan wat wij ontdekt hebben aan de wereld, onszelf en elkaar. Het is dubbel (wederzijds en zakelijk) getoetst en bevestigd weten, waargemaakte kennis. Dit waarheidsbegrip heeft verscheidene opmerkenswaardige facetten. Twee ervan wil ik even aanstippen. Ten eerste is waarheid niet definitief, maar voorlopig: zekerheden zijn (letterlijk) ficties. Ten tweede bestaat waarheid niet buiten en onafhankelijk van het menselijke kennen, maar staat ze *evenmin* los van wat er *wel* buiten en onafhankelijk van het menselijk kennen bestaat.

Epistemische bescheidenheid, openheid en aansprakelijkheid

Kennis is hooguit optimaal. Zelfs waargemaakte kennis is betrekkelijk: misschien onthult ze veel, maar wie weet wat ze verborgen laat. Deze onzekerheid noopt de kenner —degene die iets kent— tot bescheidenheid en openheid: hij moet er rekening mee houden dat hij zich kan vergissen, verrekenen, verkijken, enzovoorts, en hij moet openstaan voor correctie, kritiek, aanvulling, verandering, alternatieven, herziening, enzovoorts. Wie *reflexief* kent, is —zoals eerder gezegd— inderdaad bescheiden en open: hij relativeert zijn kennis en streeft naar verbetering.

Kennen veronderstelt ook anderszins bescheidenheid en openheid. Ik ben voor mijn kennen aangewezen op de medemensen en de dingen, preciezer: op *allen en alles* in de wereld ('wereld' in de zin van: al wat niet mijn bewustzijn zelf is). Immers, zij vormen zowel de bron als de toetssteen van mijn kennen, want ze constitueren de objecten van mijn bewustzijn en ze

normeren de conclusies van mijn reflexief bewustzijn. Om te kunnen kennen is men aangewezen op iedereen en alles, dus dient men zich terughoudend en ontvankelijk op te stellen en een open oor te hebben voor wat de ander en het andere te vertellen hebben.

Kennen veronderstelt naast bescheidenheid en openheid bovendien aansprakelijkheid. Ken ik iets, dan weet ik desgevraagd op grond waarvan. Immers, wordt mij om verantwoording gevraagd, dan wordt mijn kennen reflexief —voor zover dat al niet het geval was—, en 'herinner' ik me mijn kennis als kennis, dus als conclusie van reflexief bewustzijn. Ik kan dan bij mezelf natrekken en vervolgens aan de ander uitleggen hoe ik aan mijn kennis gekomen ben, wat voor ervaringen, exploraties, interpretaties en overdenkingen eraan voorafgegaan zijn, eventueel inclusief wat ik van anderen heb geleerd (dank zij kennis nemen en kennis geven). Kortom: kennen impliceert kennis kunnen verantwoorden.

Aangezien iedereen tot reflexiviteit in staat is, mag van iedereen verwacht worden dat hij zijn kennis kan verantwoorden. Niemand hoeft te worden ontzien en niemand kan de epistemische aansprakelijkheid ontlopen vanwege onmacht. Om dezelfde reden mag ook van iedereen epistemische bescheidenheid en openheid verlangd worden. Niemand kan met recht en rede volhouden dat hij meent (op een bepaald punt) de definitieve wijsheid in pacht te hebben en daarin feilloos te zijn en dat hij zich daarom terecht niets gelegen laat liggen aan wat anderen en de dingen zelf erover te vertellen hebben, noch aan kritiek en suggesties voor herziening van opvattingen. Iedereen kan geacht worden beter te weten dan dit, want niemand ontbeert reflexiviteit, en reflexief bewustzijn maakt het onmogelijk dat dergelijke blindheid en vooringenomenheid lang standhouden.

Als het inderdaad zo is dat reflexiviteit een normale menselijke eigenheid is, iets dat nagenoeg iedereen kan, is het redelijk en rechtvaardig om epistemische bescheidenheid, openheid en aansprakelijkheid te beschouwen als *behoorlijk*, dat wil zeggen: als normaal. Het zijn normen waaraan mensen elkaar altijd en overal kunnen houden en waarop ze elkaar mogen aanspreken.

4.3 Bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid

Substraat

Reflexiviteit is een algemeen menselijk kunnen en moeten: niemand ontbeert het en niemand ontkomt eraan (4.1). Dank zij hun reflexiviteit kunnen mensen kennis krijgen, kennis toetsen en kennis verbeteren (4.2). Reflexiviteit is ook het substraat van andere menselijke mogelijkheden of eigenheden, met name bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid.

Bezonnenheid

Gegeven de mogelijkheid van reflexiviteit kan iemand in gedachten afstand nemen van zichzelf, zijn omgeving, zijn verweekeld-zijn in deze gebeurtenissen en omstandigheden, zijn momentele bezigheid, zijn zus-of-zo willen, zijn opvatting over dit of dat, enzovoorts. Hij kan zich distantiëren van de *situatie* (alles wat relevant is, inclusief hijzelf) en deze ondertussen onderzoeken en overdenken. Hij kan *zich bezinnen* op de situatie, dat wil zeggen: op enerzijds zijn bewustzijn (vinden, denken, voelen, ervaren, weten, begrijpen, willen, enzovoorts) en anderzijds de rest van de situatie (*alles* wat relevant is buiten zijn bewustzijn, bijvoorbeeld —voor de vuist weg— omgeving, bezigheden, gebeurtenissen, dingen, betrekkingen, regels, medemensen en zijn lichamelijke mogelijkheden en beperkingen).

Reflexiviteit maakt bezinning mogelijk en bezinning is een waardevolle gave, want ze is

voorwaarde (noodzakelijk, niet voldoende) voor verbetering van oordelen en handelen. Bezinning verbetert namelijk zelfkennis, kennis van anderen en kennis van (andere) zaken en de verbeterde kennis kan als gewijzigd aspect van bewustzijn leiden tot bijstelling van andere aspecten van bewustzijn en tot revisie van oordelen en handelen. Het kunnen verbeteren van oordelen en handelen is waardevol. Waarom is evident: als het *beter* kan, is het gunstig dat het ook *beter kan*. Ons oordelen en handelen is verbeterlijk. Dat het altijd *beter* kan, is te wijten aan de betrekkelijkheid van onze kennis; dat het soms *beter kan*, is te danken aan het reflexieve kennen dat zichzelf vermag te herzien, bijvoorbeeld in de bezinning.

Reflexiviteit maakt bezinning mogelijk en is daarmee substraat van bezonnenheid. Wat is bezonnenheid? Er is sprake van bezonnenheid als (preciezer: voor zover of zolang) iemand bezonnen oordeelt en handelt, dat wil zeggen: vindt, weet, begrijpt, voelt, denkt, wil, enzovoorts en doet na adequate bezinning en naar de conclusies.

De toevoeging 'en naar de conclusies' is allerminst overbodig, want niets dwingt mensen ertoe om consequent te zijn. We *hoeven* geen gevolg te geven aan bezinning. Als we dat *wel* doen, realiseren we bezonnenheid. Als we het niet doen, zijn we onredelijk en dat kunnen we best.

Twee voorbeelden van onbezonnenheid waaraan wel bezinning is voorafgegaan:

- (1) Iemand onderkent na enig zelfberaad en verkenning van de situatie dat hij weliswaar haast heeft en dat geplande route X ongetwijfeld de snelste is, maar dat X ook gevaarlijk is, dat hij een hekel heeft aan roekeloos gedoe en dat hij liever te laat komt dan zijn leven te wagen, en concludeert dat de alternatieve route Y dus de voorkeur heeft. Vervolgens neemt hij toch (overeenkomstig zijn oorspronkelijke plan) route X. Dan is dit gaan over X onbezonnen handelen.
- (2) Iemand moet na enig beraad altijd weer toegeven dat haar collega geen onaardige of saaie vent is, dat hij zijn werk keurig doet en dat er ook verder niets op hem aan te merken valt, en dat zij op zich geen hekel heeft aan mensen waarop niets aan te merken valt. Toch blijft ze ondertussen haar collega een lul vinden of antipathiek. Dit is een onbezonnen oordeel. Vindt ze zichzelf (vervolgens) inconsequent en onredelijk, dan is *dit* een bezonnen oordeel.

Bezonnenheid beantwoordt aan een streven: de aspiratie om zich in het (of dit) handelen en oordelen rekenschap te geven van alles wat ertoe doet —de gehele situatie, inclusief het eigen bewustzijn. Het kennen speelt een cruciale rol. Bezonnenheid vereist de nodige zelfkennis, kennis van anderen en kennis van omstandigheden en andere zaken. Het spreekt vanzelf dat de betrouwbaarheid van de relevante kennis daarbij een zorg is. Bezinning voorafgaand aan bezonnen oordelen en handelen verzamelt en combineert niet alleen de nodige kennis, maar screent de kennis ook. *Adequate* bezinning richt zich naar *reflexief* kennen en *waargemaakte* kennis.

Vanwege de onmiddellijke samenhang tussen adequate bezinning en reflexief kennen geldt voor bezonnen handelen en oordelen hetzelfde als voor reflexief kennen: men heeft bescheidenheid en openheid te betrachten en men is aansprakelijk (zie 4.2 onder 'epistemische bescheidenheid, openheid en aansprakelijkheid'). Over aansprakelijkheid kom ik dadelijk te spreken (zie 'verantwoordelijkheid'). Bescheidenheid en openheid betrachten in oordelen en handelen betekent zoiets als behoedzaam en receptief zijn. Ons bezonnen oordelen en handelen ademt het besef dat niets definitief zeker is, dat we ons kunnen vergissen en dat we ons oordelen en handelen, waar of zodra nodig, voor *beter* geven —zij het alleen voor *beter*. Kortom: bezonnenheid veronderstelt bescheidenheid en openheid.

Bezonnenheid is geen menselijke eigenschap: het beantwoordt aan een aspiratie (men

kan ernaar streven) en is derhalve een *prestatie*, maar dan wel één die altijd binnen het bereik ligt van iedereen die zijn best ervoor doet. Omdat reflexiviteit een normaal menselijk kunnen is, is bezonnenheid slechts een kwestie van wil en inzet.

Bezinning kan een eigen initiatief zijn, maar kan ook uitgelokt worden door een ander of iets anders. Wat dit aangaat is het vergelijkbaar met reflexiviteit. Andere mensen kunnen bijvoorbeeld bezonnenheid van me verlangen of me tot bezonnenheid aansporen, uitdagen of zelfs dwingen. Ook de dingen kunnen dat, met name verrassende, problematische, verwonderlijke, spannende en intrigerende zaken, omstandigheden, gebeurtenissen en ontwikkelingen. Medemensen kunnen nog op een andere manier bijdragen tot mijn bezonnenheid, namelijk door in te gaan op of mee te werken aan mijn eventuele pogingen om mijn kennis te toetsen aan de kennis van anderen. Bezinning gaat gepaard met toetsing van kennis en medemensen kunnen hierin een belangrijke rol spelen. Bezonnenheid betekent wel altijd *eigengerechtig* oordelen en handelen — `eigengerechtig' in de zin van `op eigen gezag' en `naar eigen inzicht', ook wel: `oorspronkelijk' of `authentiek', want zelf-kritisch, zelf-willens en zelf-wetens—, maar wordt niet per se op eigen initiatief en op eigen houtje gepresteerd.

Autonomie

Reflexiviteit is niet alleen substraat van bezonnenheid, maar ook van autonomie en verantwoordelijkheid. Autonomie houdt in: zichzelf regeren in overeenstemming met eigen waarheden en waarden. Tot de voorwaarden hiervan behoort het nodige kennen alsmede de nodige lenigheid van geest. Waarom? Zonder voldoende kennis en lenigheid van geest is adequate bezinning moeilijk en zonder adequate bezinning zouden de waarheden en waarden geen *eigen*, maar eigenlijk aan anderen ontleende waarheden en waarden zijn en zou de regering geen *zelfregering* zijn, maar eigenlijk een geregeerd worden door anderen. Anders gezegd: autonomie vooronderstelt *eigengerechtig* oordelen en handelen en derhalve adequate bezinning, bezinning die zich richt naar reflexief kennen en waargemaakte kennis. Autonomie is dus via de vereiste van adequate bezinning afhankelijk van lenigheid van geest en kennis.

De afhankelijkheid van kennis en lenigheid van geest is een van de oorzaken van de relativiteit en de gesitueerdheid van autonomie. Mede doordat kennis altijd betrekkelijk en verbeterlijk is en lenigheid van geest geen constante is, is men altijd *min of meer* autonoom en *varieert* iemands autonomie naar onderwerp (levenssfeer, handelingssfeer, zaakgebied, sociaal-culturele praktijk) en omstandigheden.

Een andere oorzaak van de relativiteit en de gesitueerdheid van autonomie hangt samen met een andere voorwaarde voor autonomie. Voldoende lenigheid van geest en voldoende kennis vormen een *noodzakelijke* voorwaarde voor autonomie, geen *voldoende* voorwaarde. Om zichzelf in overeenstemming met eigen waarheden en waarden te kunnen regeren heeft men niet alleen voldoende capaciteiten nodig. Men moet ook de gelegenheid gelaten worden. Het is bestaanbaar dat iemand op een bepaald levensterrein van alles weet, inziet en begrijpt en bijzonder lenig van geest is, *zonder* dat hij zichzelf kan regeren in overeenstemming met zijn eigen waarheden en waarden. Immers, voor zover en waar hij door anderen gedwongen wordt zich naar hun eisen en regels te schikken, is autonomie onmogelijk. Autonomie is dus mede afhankelijk van de ruimte die iemand gelaten wordt door anderen. Dit is een graduele aangelegenheid en kan van context tot context verschillen. Ook hierdoor is autonomie relatief en gesitueerd.

Behalve relatief en gesitueerd is autonomie ook veranderbaar. Autonomie is *uit te breiden*: kennis kan verbeterd worden, lenigheid van geest vergroot en de gelegenheid verruimd. Autonomie is tot op zekere hoogte een kwestie van eigen inzet: verbeteren van kennen en kunnen en oefenen van reflexiviteit draagt bij tot uitbreiding van autonomie. In twee opzichten kunnen *anderen* bijdragen tot uitbreiding van autonomie: ten eerste indirect door bij te staan in

en op te wekken tot het oefenen van reflexiviteit en het verbeteren van kennen en kunnen; ten tweede direct door meer gelegenheid te laten voor zelfregering.

Verantwoordelijkheid

Reflexiviteit is tenslotte substraat van verantwoordelijkheid. Omdat reflexiviteit normaal is, zijn mensen gewoonlijk verantwoordelijk voor hun oordelen en handelen. In principe kunnen ze immers —gegeven hun reflexiviteit— altijd anders en eventueel beter oordelen en handelen. Iemands oordelen of handelen is hem vanwege deze keuzevrijheid, hoe beperkt die soms ook mag zijn of lijken, altijd toe en aan te rekenen en hij is er altijd voor aansprakelijk. Hij kan erop aangesproken worden en desgevraagd verantwoorden waarom hij zus oordeelt en niet zo en waarom hij dit doet en niet dat.

Alleen in het geval van *bezonnen* oordelen en handelen is *redelijke* verantwoording mogelijk. Bezonnen oordelen of handelen kan gerechtvaardigd worden met een beroep op waargemaakte kennis en andere conclusies uit bezinning op de situatie. Omdat bezonnenheid (naar eerder gebleken is) bescheidenheid en openheid veronderstelt, is rechtvaardiging van bezonnen oordelen en handelen niet louter verdedigend, maar per definitie ook uitnodigend tot kritiek, discussie en suggesties voor revisie.

Waar bezonnenheid ontbreekt, vervalt geenszins de verantwoordelijkheid, maar wel de mogelijkheid zich redelijk te verantwoorden. Ik ben niet alleen voor mijn *bezonnen* oordelen en handelen verantwoordelijk. Zeker voor zover ik bezonnenheid *kan* presteren, mits ik het wil en serieus probeer, maar het niet *doe*, ben ik aansprakelijk voor mijn oordelen en handelen. Ik kan het moeiteloos nalaten me te bezinnen en wat ik ook kan, is me wel bezinnen, maar er vervolgens niet naar handelen of oordelen. In zulke gevallen *blijf* ik verantwoordelijk: het is mijn eigen vrije keuze me niet te bezinnen of er niet naar te oordelen en te handelen. In geval van onbezonnenheid is de rechtvaardiging logischerwijs onredelijk. Ze blijft (op haar best) steken op het niveau van excuses en verklaringen —in de trant van: ‘ik had beter kunnen weten, maar ...’; ‘ik had beter gekund, maar ...’. Anderen kunnen het me trouwens aanrekenen dat ik niet bezonnen oordeel of handel als ik het wel kan, maar niet wil en probeer. In deze zin *verplichten* kennis en lenigheid van geest ons tot bezonnenheid. Want voldoende kennis en lenigheid van geest zijn de enige voorwaarden voor het kunnen presteren van bezonnenheid.

Waar en wanneer bezonnenheid tot iemands mogelijkheden behoort, is er sprake van *maximale verantwoordelijkheid*: zijn oordelen of handelen is hem volledig toe en aan te rekenen; hij kan *of* zich redelijk verantwoorden *of* erkennen dat hij onbezonnen oordeelt en handelt en eventueel verklaren waarom of waardoor. Van *minimale verantwoordelijkheid* is sprake waar en wanneer iemands kennis en zijn lenigheid van geest *zo* marginaal zijn, dat hij in zijn oordelen en handelen nauwelijks anders kan dan zomaar wat vinden en doen. Bezonnenheid gaat zijn capaciteiten te boven. Zijn oordelen of handelen is hem alleen tot op zekere hoogte toe en aan te rekenen en hij kan hooguit trachten uit te leggen waarom of waardoor hij op een bepaalde manier oordeelt of handelt.

Iedereen is vanwege zijn reflexiviteit altijd verantwoordelijk. Niettemin is verantwoordelijkheid net als autonomie geen *alles-of-niets*-kenmerk. Men is *min of meer* verantwoordelijk. De mate en het bereik zijn afhankelijk van kennis en lenigheid van geest. Bovendien *varieert* iemands verantwoordelijkheid —net als zijn autonomie— naar onderwerp (levenssfeer, handelingssfeer, zaakgebied, sociaal-culturele praktijk) en omstandigheden, doordat kennis en lenigheid van geest geen constanten zijn. Tenslotte is verantwoordelijkheid —opnieuw net als autonomie— uit te breiden.

Maximale verantwoordelijkheid is het ideaal. Het is een noodzakelijke voorwaarde voor redelijke verantwoording die open staat voor kritiek en discussie. Hoe kan verantwoordelijkheid

uitgebreid worden? Kennis kan verbeterd worden en lenigheid van geest vergroot. Mate en bereik van verantwoordelijkheid zijn dus mede afhankelijk van eigen inspanningen: verbeteren van kennen en oefenen van reflexiviteit. Dit betekent dat het al of niet uitbreiden van zijn verantwoordelijkheid gedeeltelijk de betrokkene *zelf* is toe en aan te rekenen en dat per implicatie de mate en het bereik van verantwoordelijkheid tot de sfeer van de eigen verantwoordelijkheid behoren. De reflexiviteit creert inderdaad dit wonderlijke extreem van aansprakelijkheid: vanwege hun reflexiviteit is het deels aan mensen zelf te wijten wanneer hun verantwoordelijkheid minimaal of beneden de maat blijft.

Ook *anderen* kunnen bijdragen tot uitbreiding van verantwoordelijkheid: door bij te staan in en op te wekken tot het oefenen van reflexiviteit en het verbeteren van kennen. Mensen zijn dus niet alleen aansprakelijk voor de eigen verantwoordelijkheid, maar ook voor die van hun medemensen. Dit is een aspect van de ratio van de *pedagogische* verantwoordelijkheid.

In de volgende paragraaf wordt de verhouding tussen reflexiviteit, kennis en *leren* uitgeduid en zodoende verduidelijkt hoe mensen hun eigen en ook elkaars bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid kunnen bevorderen. In dit kader zal eveneens uiteengezet worden waarin de pedagogische verantwoordelijkheid bestaat.

4.4 Leren en opvoeden

Reflexief leren

In deel 1 staat 'leren' voor het oefenen van reflexiviteit en het verbeteren van kennen en kunnen. Het wordt daar een 'basic need' genoemd: hoe minder het kind leert, hoe meer het achterblijft in de ontwikkeling van zijn basale vermogens. Leren wordt er voorgesteld als belang van het kind en als bijdrage tot zijn vrijheid: het verrijkt en verfijnt zijn capaciteiten, het verbreedt en oriënteert zijn blik, het verdiept en ijkt zijn inzichten, het differentieert zijn belevingswereld en gevoelsleven, het verruimt en vermeerdert zijn mogelijkheden, het bevordert zijn zelfkennis en zelfkritiek, het vergroot zijn zelfstandigheid en zelfredzaamheid en het prikkelt zijn 'zelfdenkzaamheid' en reflexiviteit (zie paragraaf 1.1 onder 'Publiek belang en publieke verantwoordelijkheid').

Het leren waarop in deel 1 bedoeld wordt, is eigenlijk een bepaald 'soort' leren, namelijk *reflexief* leren. Dit leren voltrekt zich via de reflexiviteit: het kind dat iets (in deze zin) leert, verbetert *zelf* en *willens en wetens* zijn oordelen en handelen. Het staat tegenover *irreflexief* leren. Terwijl reflexief leren een activiteit is die het kind onderneemt, is irreflexief leren een gebeuren dat het kind *ondergaat*.

Irreflexief leren

Er is sprake van irreflexief leren wanneer iemand (in zijn capaciteiten, bewustzijn, houdingen, doen en laten, et cetera) niet door eigen bezinning en zelfverbetering verandert, maar als (1) effect van ongerichte contextuele invloeden of als (2) resultaat van doelgerichte benvloeding door een ander of door anderen.

Bij het eerste (1) valt enerzijds te denken aan *socialisatie* en *enculturatie*: geleidelijke vorming of hervorming van patronen van willen, doen, vinden, weten, voelen, et cetera door gewenning aan regelmatigheid in de sociale en culturele context —zoals bijvoorbeeld een meisje kan leren spelen, praten, bewegen, gebaren, wensen, interpreteren, ruziën en zich-intereseren-voor als meisje (eventueel als gemiddeld Nederlands, stads, jaren tachtig-negentig meisje uit een modaal gezin) of een kind van orthodox protestantse ouders in Zeeland kan leren vrezen,

hopen, bidden, ondervinden, lijden en 'in het leven staan' als orthodox protestantse Zeeuw. Anderzijds valt er bij het eerste, (1) leren als effect van ongerichte contextuele invloeden, te denken aan *werktuiglijke adaptatie*: onwillekeurige aanpassing van lichamelijke en psychische functies aan eigenschappen van de omgeving —bijvoorbeeld door omstandigheden leren met weinig tevreden te zijn en met weinig toe te kunnen (weinig slaap, eten, vertier of iets dergelijks) of door frequente of voortdurende dreiging en teleurstelling leren spanning en verdriet te verdragen.

Bij het tweede, (2) leren als resultaat van doelgerichte beïnvloeding door een ander of door anderen, valt te denken aan de uitwerking van *disciplineren*, *conditionering* en *inprenting*: automatismen worden ingeplant of ingegroefd in het kinderlijke willen, doen, weten, vinden en voelen door systematisch en regelmatig inscherpen, bemoeien en/of ingrijpen. Zo kan het kind bijvoorbeeld leren zijn plas op te houden, zijn mond te houden als een volwassene spreekt, zich na het vissen vies te voelen, met de handen eten vies te vinden, dapper te willen zijn, bang te zijn voor de straf van God, de slager te bedanken voor het plakje worst, vriendelijke en behulpzame mannen te wantrouwen, zich te schamen voor bepaalde lichaamsdelen, zich schuldig te voelen (ook) na een onschuldige leugen en een hekel te hebben aan vader die elders vertoeft, maar af en toe contact zoekt.

Irreflexief leren doet gewoonten, regels en patronen ontstaan. Het *sjabloneert* bewustzijn door (her)structurering van onbewuste intentionaliteit —van lichamelijke intentionaliteit en/of passief 'bewustzijn'. Doorsnee mensen 'volgen' doorgaans gewoonlijk de zo gevormde sjablonen in hoe ze zich gedragen, hoe ze zich iets voorstellen, hoe ze iets ervaren en begrijpen, wat ze ergens van vinden en bij of voor voelen, enzovoorts. We zijn ons immers noch voortdurend noch van alles reflexief bewust en evenmin bezinnen we ons onophoudelijk en op elke situatie; integendeel. Bovendien: wanneer we ons reflexief bewust zijn of ons bezinnen, dan dienen naast alle inzichten en vaardigheden die we reflexief geleerd hebben, die *aangeleerde* sjablonen ons als (verzamelingen van) vertrekpunten, als houvast en als referentie-kader. Zonder zulke zekerheden en structuren en de aanwezigheid van min of meer begane, getreden en geffende paden zou het dagelijks leven ondragelijk onrustig, inspannend en ingewikkeld worden.

Reflexiviteit oefenen

Is irreflexief leren een gebeuren dat het kind ondergaat, reflexief leren is een activiteit die het kind onderneemt. Reflexief leren betekent dat het kind *zelf* en *willens en wetens* zijn oordelen en handelen verbetert: het bestaat in oefenen van reflexiviteit en verbeteren van kennen en kunnen.

Reflexief leren is oefenen van reflexiviteit, omdat het reflexiviteit *realiseert*. Reflexief bewustzijn oefent al doende (of: zijnde) zichzelf, ongeveer zoals vermogens zichzelf oefenen. Maar reflexiviteit wordt, in tegenstelling tot vermogens die zichzelf oefenen, ondertussen niet beter. Wel draagt oefening bij tot lenigheid van geest, dat wil zeggen: tot het gemak waarmee men zich beweegt en bewogen wordt tussen irreflexief en reflexief bewustzijn aangaande een bepaald onderwerp of een bepaalde sfeer van onderwerpen (zie 4.1 onder 'Lenigheid van geest').

In deze zin bevorderen reflexiviteit en reflexief leren *elkaar*. Reflexief bewustzijn maakt het leren mogelijk en het leren draagt bij tot lenigheid van geest. Dit brengt onder meer met zich mee dat reflexief leren op het ene gebied moeizamer gaat dan op het andere gebied: stroef gaat het met name op de gebieden waarop iemand (nog) niet gewend is aan reflexief bewustzijn — waar lenigheid van geest (nog) ontbreekt.

Het kennen verbeteren

Reflexief leren is voorts, of liever: *vooral* verbeteren van kennen. In tegenstelling tot irreflexief leren is reflexief leren het *zelf willens en wetens* verbeteren van oordelen en handelen. Dit voor-

onderstelt de nodige *bezinning* en bezinning betekent in de eerste plaats verbetering van kennis (zie 4.3 onder 'Bezonnenheid'): bezinning verrijkt en verfijnt zelfkennis, kennis van anderen en kennis van zaken en de verbeterde kennis kan als gewijzigd aspect van bewustzijn leiden tot bijstelling van andere aspecten van bewustzijn en tot revisie van oordelen en handelen.

Reflexief leren is verbeteren van kennen en dit is verbeteren van kennis. Kennis laat zich in verschillende opzichten en op verschillende manieren verbeteren. In paragraaf 4.2 is een en ander uitgeduid en uitgelegd. Een recapitulatie kan geen kwaad. Kennis laat zich niet vervolmaken, maar wel uitbreiden, preciseren, corrigeren en schonen (q.e. ontdoen van sommige vooringenomenheden). Hiertoe kan men trachten (meer) kennis te krijgen van een zaak (ding, situatie, ontwikkeling, onderwerp, of wat dan ook) deze onderzoekend te overdenken en overdenkend te onderzoeken. De andere manier om zijn kennis te verbeteren is haar te toetsen: toetsen aan de zaak of aan de kennis van anderen. Toetsen aan de zaak gaat op dezelfde wijze als (meer) kennis krijgen. Hoe het toetsen aan de kennis van anderen werkt, ligt niet minder voor de hand: (om kort te gaan) de eigen kennis kritisch met die van anderen vergelijken, waar mogelijk ermee combineren, aanvullen en verrijken, maar waar kennelijk nodig haar bijstellen en herzien. Kortom: de verhouding tussen reflexief leren en kennis toetsen of waarmaken is bijzonder innig.

Dat reflexief leren vooral verbeteren van *kennen* is, hangt samen met de basale functie van de kennis voor bewustzijn en handelen. Misschien is dit een geschikt moment om nog eens te benadrukken *hoe* basaal en opnieuw uit te leggen *waarom*.

Alleen de situatie voldoende *kennende* kan ik evenwichtig beoordelen hoe adequaat, terecht, geëigend, gepast, gerijmd, consistent, reëel en/of doelmatig mijn bewustzijn (voelen, vinden, weten, willen, ervaren, enzovoorts) en mijn handelen is en waar welke bijstelling of revisie noodzakelijk of gewenst is. De situatie die ik voldoende moet kennen omvat enerzijds mijn bewustzijn en handelen zelf en anderzijds *alles* wat verder relevant is, bijvoorbeeld —om maar wat te noemen— omstandigheden, omgeving, gebeurtenissen, dingen, betrekkingen, regels, medemensen en mijn fysieke en psychische mogelijkheden en beperkingen.

Dat menselijk *handelen* verbeterd kan worden door verbetering van kennis, is evident: doet iemand X in situatie Y omdat hij Z wil, dan kan bij nadere verkenning van Y blijken dat X toch niet het beste is en kan hij proberen het anders te doen. Anders dan wel gedacht en beweerd wordt, kunnen ook bewustzijnsaspecten als willen, vinden en voelen verbeterd worden door verbetering van kennis. Dat menselijk *willen* verbeterd kan worden door verbetering van kennis, is eenvoudig in te zien: wil iemand Z, dan kan hij overdenkend en onderzoekend ontdekken dat Z niet deugt, bijvoorbeeld omdat het ongezond is, pijnlijk is voor anderen of schadelijk is voor (in zijn eigen ogen) belangrijke zaken, en kan hij zodoende tot het inzicht komen dat hij Z kennelijk niet wil.

Het kan natuurlijk ook ingewikkelder. Bijvoorbeeld. A wil Z, maar bij nader inzien blijken zijn medemensen Z onvoegzaam te vinden en Z-willen afkeurenswaardig. A kan er niets aan doen en blijft Z willen, maar omdat hij zijn medemensen hoog heeft, wil hij ondertussen ook Q, namelijk niet-Z-willen. Zijn kennen heeft zijn willen veranderd: nu wil hij Z en wil hij dit willen niet willen. Is hier eigenlijk nog sprake van *verbetering*? Ik meen van wel: het nieuwe 'dubbele' of 'gelaagde' willen past beter bij A en de relatie tussen A en zijn medemensen dan het aanvankelijke 'enkele' willen.

Ook kan wat ik van B vindt, veranderen bij verbetering van kennis, bijvoorbeeld zodra B bij nader inzien anders blijkt te zijn dan ik dacht. Wat ik van B vindt, kan eveneens veranderen als bij nader inzien de (tijdruimtelijke, culturele, functionele of andersoortige) context van B of mijn

eigen situatie anders blijkt te zijn dan ik dacht. De verandering is telkens (voor zover ik weet) verbetering, omdat het herziene vinden (voor zover ik nu weet) beter past bij B, de context en/of mijn situatie.

Concreter en ter illustratie: bij nadere onderzoeking en overdenking van B, de context van B en/of mijn eigen situatie vind ik B toch niet zo mooi of goed of ouderwets of eerlijk of veel of lief of smerig of rechtvaardig of vervelend of lekker of moeilijk of aantrekkelijk of fatsoenlijk of noodzakelijk of lofwaardig —waarbij B werkelijk *alles* kan zijn, bijvoorbeeld groep mensen, daad, schemerlamp, regel, vakantie, opmerking, marmot, betrekking, geldsom, muziekfragment, gedachte, tas, gevoel, poging, weersgesteldheid, schoonzuster, keuze of opsomming.

Precies hetzelfde geldt voor voelen. Wat ik bij, voor of van B voel, staat niet los van wat ik weet van B, de context van B en mijn eigen situatie. Verbetering van mijn weten kan verbetering van mijn voelen betekenen.

Zelfs 'fysiek' voelen kan samenhangen met kennen. Enkele voorbeelden kunnen dit illustreren.

(a) Een speelse beet van onze eigen hond voelt anders, dan een overigens gelijke beet van een vreemde hond waarvan ik niet weet of hij te vertrouwen is. (b) Ik voel me tegenwoordig anders in de zon en in zee dan vroeger toen ik nog niet wist hoe schadelijk de zon is en hoe vies de zee. (c) De hoofdpijn die me incidenteel hindert en de hartkloppingen waarvan ik af en toe last heb, voelen anders sinds ik dat verhaal gelezen heb over het syndroom van Kerlinger en dus weet heb van de mogelijke oorzaken van mijn klachten. (d) Weet ik niet beter dan dat de huisarts mijn lichaam aftast op zoek naar tekenen waaruit hij kan opmaken of mij wat mankeert, dan voelen zijn aanrakingen anders dan wanneer ik weet dat hij misschien niet alleen of niet voornamelijk medisch en beroepshalve genteresseerd is.

Vanwege de basale functie van de kennis in en voor bewustzijn en handelen, is reflexief leren in de eerste plaats verbeteren van kennen. Dit betekent overigens en allicht geenszins dat kennisverbetering altijd leidt tot verbetering van andere aspecten van bewustzijn en/of verbetering van handelen. Beter weten betekent bijvoorbeeld niet *per se* beter willen en kunnen: mensen zijn niet soeverein (zelf- en vrij-beschikkend) in *al* hun oordelen en handelen en bovendien is niet al het eigene (even) toegankelijk, manipuleerbaar en verbeterbaar.

Verbeteren van kunnen

Reflexief leren is tenslotte ook verbeteren van *kunnen*. Anders dan alle kennis is niet elke capaciteit en vaardigheid volledig afhankelijk van reflexief leren. De verwerving of verbetering van veel capaciteiten en vaardigheden vraagt nauwelijks meer dan werktuiglijke adaptatie en oefening (bijvoorbeeld fysieke of psychische training) voor zover het al niet natuurlijkerwijze of zelfs *van nature* vanzelf gaat in rijpingsprocessen (bijvoorbeeld verstandelijke, zintuiglijke en motorische ontwikkeling). Alleen verfijning of verruiming van min of meer *complexe* vermogens vergt reflexief leren, want verbetering van kennen. Zo hoeft leren zwemmen, zingen, fluiten of fietsen slechts in minimale zin reflexief te zijn —voornamelijk aanvankelijk. En zo is leren lezen, rekenen en schrijven in verscheidene opzichten reflexief, evenals leren koken, bouwen, schaken of tuinieren. En zo vereist wetenschappelijk analyseren, theologisch exegetiseren of rechtvaardig regeren hoofdzakelijk reflexief leren —mits men althans allerlei basale vaardigheden reeds onder de knie heeft.

Bevorderen van bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid

Reflexief leren is het oefenen van reflexiviteit en het verbeteren van kennen en kunnen. Ondertussen mag duidelijk geworden zijn dat en waarom het vooral verbeteren van *kennen* is. Na al het voorgaande ligt het voor de hand dat bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid bevorderd worden door reflexief leren. Omdat bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid afhankelijk zijn van lenigheid van geest en kennis (zie 4.3), is reflexief leren de *aangewezen* manier om autonomie en verantwoordelijkheid uit te breiden en om bij te dragen tot bezonnenheid.

Opvoeden

Voortaan spreek ik —net als in deel 1— gemakshalve kortweg van 'leren' waar ik 'reflexief leren' bedoel. De andere soorten leren noem ik uitdrukkelijk 'irreflexief leren'.

Deze woordkeus heeft overigens niks te maken met voorkeur of purisme. Zij —de woordkeus *op zich*— wil noch op het praktische noch op het talige niveau zuiveren en normeren. Dat irreflexief leren even onmisbaar als onvermijdelijk is, heb ik genoegzaam benadrukt. Er is niks mis met irreflexief leren en het is geen kwalijke zaak dat dit doorgaans ook 'leren' heet —net als reflexief leren. Het is echter wel nodig en handig irreflexief van reflexief leren te onderscheiden, soms ook in spreken en schrijven, en *dat* is (alles) wat ik voorstel —waarbij ik hier heb aangekondigd met 'leren' voortaan reflexief leren te bedoelen.

Aangezien reflexiviteit algemeen menselijk is en de enige noodzakelijke voorwaarde voor leren, kan nagenoeg iedereen gegeven zijn reflexiviteit in principe altijd en overal leren. Wat dit aangaat verschillen kinderen niet van hun oudere medemensen. Kinderen onderscheiden zich in een *ander* opzicht: van kinderen wordt verondersteld dat ze nog verhoudingsgewijs veel te leren hebben voor er sprake is van *voldoende* kennen, kunnen en lenigheid van geest —voldoende, gegeven de autonomie en verantwoordelijkheid die mensen geacht worden aan te kunnen en de bezonnenheid die van ze verlangd wordt—, en dat ze dat niet allemaal op eigen houtje kunnen leren, zonder hulp, steun en leiding. Kinderen moeten nog het nodige leren en zijn daarin aangewezen op de bijstand van ouders.

Kinderen bijstaan in hun leren noem ik voortaan 'opvoeden' of waar het goed uitkomt (net als in deel 1) ook 'leren'. Opvoeden is kinderen doen leren. Het is een activiteit van de oudere die betrekking heeft op een activiteit van het kind. In het Nederlands kunnen *beide* activiteiten 'leren' genoemd worden: de oudere leert het kind iets en het kind leert iets —eventueel van de oudere.

Opnieuw een paar opmerkingen over de voorgenomen woordkeus. Dat ik de term 'opvoeden' reserveer voor de praktijk van kinderen doen (reflexief) leren, is geen poging tot taalzuivering: het mag van mij ook 'bikken' of 'koeren' heten. Het voordeel van 'opvoeden' is dat het een bestaand en bekend woord is dat bovendien vaak in grofweg en ongeveer de aangeduide betekenis wordt gebezigd. Dit is meteen ook het nadeel van deze woordkeus. Misverstaan ligt op de loer. 'Opvoeden' wordt meestal in bredere betekenis gebezigd: naast of in plaats van doen leren, bijvoorbeeld bevoogden, beschermen, grootbrengen, disciplineren, beschaven, indoctrineren, dirigeren, vormen, laten ontwikkelen en bevestigen van irreflexief leren.

Dat ik de term 'opvoeden' reserveer voor kinderen doen leren is evenmin een magische bezwering: ik verwacht niet dat hoe ik *wat dan ook* noem, op zich iets verandert aan ontoreikende praktijken.

Dit alles neemt niet weg dat de woordkeus *pedagogische interesse* verraadt. Gegeven het cruciale belang van bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid is er veel aan

gelegen dat kinderen worden bijgestaan in hun leren. Hiertoe is het onder meer van belang dat men weet te onderscheiden tussen bijstand in leren en andere soorten bemoeienis of invloed en dat men het eerste serieus neemt en zijn best ervoor doet. Door nu juist en exclusief *hieraan* het gewichtig klinkende woord 'opvoeden' te verbinden, wordt het belang ervan extra onderstreept. Vandaar dat ik bepaald niet de enige pedagoog ben die 'opvoeden' reserveert voor kinderen doen leren.

Leren is oefenen van reflexiviteit en verbeteren van kennen en kunnen, maar *vooral* verbeteren van kennen. Opvoeden is derhalve in de eerste plaats kennis doen krijgen en kennis doen toetsen. Wekken en verduurzamen van reflexiviteit is hierin begrepen en verruimen van kunnen gebeurt ondertussen vanzelf.

Kennis krijgen en kennis toetsen kan op twee manieren: 'aan' de zaak en 'aan' de kennis van anderen. Een kind iets leren is dan ook langs twee lijnen mogelijk. Ten eerste: het kind in aanraking brengen met de zaak of zijn aandacht ervoor vragen en het die vervolgens laten onderzoeken en overdenken. Ten tweede: het kind kennis laten nemen van de kennis van anderen over de zaak door te vertellen en uit te leggen wat de opvoeder zelf weet en wat anderen weten, door het kind te introduceren in een kennis-voorraad, het wegwijs te maken in een kennis-gebied, enzovoorts. Idealiter combineert de opvoeder de twee mogelijkheden: hij laat het kind kennismaken met zowel de zaak als de verzamelde kennis over de zaak —met inbegrip van zijn (de opvoeders) eigen kennis.

Opvoeden is uit op *blijvende* verbetering van kennis, dus op *reflexief* kennen. Hierom draagt de opvoeder er zorg voor dat het kind zich in het kennis krijgen en toetsen gaat en blijft realiseren dat alle kennis betrekkelijk (contextueel, relatief, voorlopig) en verbeterlijk is, ook die van de opvoeder, die van de traditie, kunde of wetenschap (kennis-voorraad, kennis-gebied en dergelijke) en die van het kind zelf. Dit houdt uiteraard niet in dat de opvoeder voortdurend en eindeloos alles relativeert. Leren *mag* niet uitmonden in relativisme en vrijblijvendheid: dat zou het einde betekenen van iedere zin van en ieders zin in verbetering van oordelen en handelen — het leren zou zichzelf frustreren. Leren *hoeft* ook niet uit te monden in relativisme en vrijblijvendheid. Dat niets volledig onthuld kan worden en geen waarheid definitief is, doet niets af aan de mogelijkheid en de noodzaak van onthullen en kennis waarmaken; integendeel. En dat niets zeker is, doet niets af aan de mogelijkheid en de noodzaak van het streven naar betrouwbare kennis; integendeel. Relativisme en vrijblijvendheid sluiten verbetering van kennis als mogelijkheid en aspiratie uit. Opvoeden leert het tegendeel: kennis kan *beter*, kennis *kan* beter en kennis *moet* beter.

Relativisme en vrijblijvendheid gaan vaak samen: niets is zeker, dus —zo 'redeneert' men— is beter weten een fictie en zijn discussie, kritiek en rechtvaardiging zinloos, dus mag iedereen het zelf weten en *moet* iedereen het ook zelf maar weten. Leren en reflexief kennen nopen tot het tegenovergestelde. Opvoeding moedigt het kind aan niets voor lief te nemen — noch de eigen kennis noch die van een ander. Beter is altijd mogelijk en wie weet vergissen we ons; dus zijn discussie, kritiek en verantwoording altijd welkom en zinvol. Om het hiervan te doordringen kan de opvoeder het kind er bijvoorbeeld toe bewegen reeds gekregen kennis te betwijfelen, te heroverwegen, opnieuw waar te maken en te verdedigen, enzovoorts. Waar het kind *andermans* kennis voorgehouden wordt —kennis van de opvoeder, de traditie, de kunde, of iets dergelijks— vereist een en ander bijvoorbeeld dat het kind wordt uitgenodigd of uitgedaagd om te vragen naar de 'waaroms' en 'waarvandaans' en de 'mitsen' en 'maren', nadere verantwoording te verlangen, het waarmaken kritisch te controleren, enzovoorts. Zodoende leert het kind *reflexief* kennen, went het aan epistemische bescheidenheid, openheid en aansprakelijkheid en krijgt het de gelegenheid zich vertrouwd te maken met manieren om enerzijds anderen op die normen aan

te spreken en anderzijds zelf gehoor te geven aan zulke aanspraken.

Is opvoeden inderdaad kinderen doen leren en is leren inderdaad oefenen van reflexiviteit en verbeteren van kennen en kunnen, dan zijn veel van de activiteiten en praktijken die in de dagelijkse taal, de meeste sociaalwetenschappelijke theorieën en menige pedagogische theorie wel gerekend worden tot de opvoeding, op de keper beschouwd *niet* opvoedend. Het hier bepleite *opvoedingsbegrip* is tamelijk streng. Dadelijk kom ik op deze zuinigheid terug. Ter afronding van de onderhavige subparagraaf memoreer ik nog even een paar opmerkingen en suggesties uit deel 1 die door het strenge opvoedingsbegrip bevestigd worden. Ze zijn daar gemaakt en gedaan vooruitlopend op wat hier uitgelegd is en wordt.

Niet alles wat voor opvoeding doorgaat of onder het mom van opvoeding gebeurt, is opvoedend (zie 1.2 onder 'Leerplan-eisen en andere pedagogische eisen'). Wat bijvoorbeeld allerminst opvoedend is, is nieuwsgierigheid frustreren, exploratie ontmoedigen, doorvragen afwennen, twijfel onderdrukken, kritiek verbieden, zelfdenkzaamheid aan banden leggen en zelfkritiek of openheid misprijzen. Reflexiviteit oefenen betekent juist het tegenovergestelde van dit alles. Wat evenmin opvoedend is, is bijvoorbeeld een eenzijdige voorstelling van zaken geven, het slechte voorbeeld geven, vooroordelen kweken, vermoedens als zekerheden brengen, geen onderscheid maken tussen schijnen, lijken en blijken, dilettantische oordelen voor deskundige laten doorgaan, verbalisme en schijnwijsheid stimuleren en ergens ondoordacht en/of ongeïnformeerd over vertellen. Kennen en kunnen verbeteren betekent juist het tegenovergestelde van dit alles.

Niet zelden worden in theorie en praktijk 'opvoeden' en 'leren' veel te ruim begrepen, veel te ruim althans naar mijn maatstaven (zie 2.2 onder 'Formele eisen'). Het is (*buiten* het hier voorgestane woordgebruik) niet per se onzin om te zeggen dat we de kinderen *leren* dat Groenland een Waddeneiland is, dat twee en twee vijf is en dat vrouwen van nature een hekel hebben aan stofzuigen, of dat we de kinderen *leren* de wet klakkeloos te gehoorzamen, van blokfluiten en vingerverven te houden en het oordeel van volwassenen zonder meer serieuzer te nemen dan wat zij zelf zien en vinden. Omdat er geen sprake is van oefening van reflexiviteit en verbetering van kennen en kunnen, mag dit alles in mijn wijze van spreken evenwel beslist geen 'leren' of 'opvoeden' heten.

Wat evenmin tot de opvoeding behoort is het cultiveren van deugden, het inprenten van karaktertrekken en het kweken van eigenschappen (zie 2.4 onder 'Opvoedend leren versus conditionerend leren'). Dit is hooguit irreflexief leren, 'leren' in de zin van *conditioneren*. Iets dergelijks geldt ook voor cultuuroverdracht zonder persoonswording (zie 3.1 onder 'Formele eisen en behoud van cultuur'). Dat is vergelijkbaar met *programming*: cultuur-eigen zienswijzen en leefwijzen, manieren van doen en denken, normen en waarden, en dergelijke nemen de vorm aan van rigide regels. Zo opgelegde cultuur schrijft bepaalde interpretaties, waarderingen en handelingen voor voor bepaalde ervaringen, gelegenheden en omstandigheden. De cultuur wordt overgedragen zonder dat het kind intussen ook leert *over* die cultuur na te denken —in plaats van alleen in termen en beelden van die cultuur. Cultuuroverdracht op deze wijze is niet opvoedend al was het alleen maar omdat reflexiviteit wordt gemeden in plaats van geoefend. Het is veeleer een combinatie van socialisatie, enculturatie, indoctrinatie, inprenting, enzovoorts.

Positie van het opvoeden

In het opvoeden draait het om kennis geven, kennis toetsen, kennis nemen en kennis krijgen. Wordt de basale en centrale functie van het kennen zo benadrukt, dan ontstaan er gemakkelijk misverstanden. Mogelijk vraagt men zich af of grootbrengen hier niet vereenzelvigd wordt met cognitieve ontwikkeling en vorming. Is er wel oog voor zoiets als sociale, emotionele, affectieve,

morele, conatieve, et cetera ontwikkeling en vorming? Mogelijk vraagt men zich af of opvoeden hier niet gedentificeerd wordt met onderwijzen en onderrichten. Is er wel oog voor leerzame aspecten van alledaagse en informele praktijken zoals dagelijkse omgang en zorg, voorleven en richting geven? Laat ik daarom, om misverstaan te voorkomen, de plaats en de rol van het opvoeden wat uitvoeriger bespreken.

Er is in dit hoofdstuk, naar ik aanneem, voldoende aandacht besteed aan reflexiviteit, bewustzijn en kennis en de verhouding tussen kennen, bewustzijn en handelen, om hier zonder meer en trefwoordsgewijs te mogen verwijzen naar wat eerder in deze paragraaf is uiteengezet aangaande de basale functie van het kennen in het leren (onder 'Het kennen verbeteren'): het zelf willens en wetens verbeteren van voelen, vinden, willen, doen en wat dan ook, gaat via bezinning en bezinning bestaat in de eerste plaats in verbetering van kennis. Het leren (q.e. reflexief leren) is niet te scheiden in sferen, dimensies of niveaus waarvan 'de cognitieve' er één *onder andere* zou zijn. Er is eenvoudigweg niets conatiefs, sociaals, moreels, emotioneels, affectiefs en dergelijke te leren zonder verbetering van de kennis. Het is pedagogisch gesproken *onzin* om zo te differentiëren en *kwalijsk* om de praktijk overeenkomstig in te (willen) richten. Kwalijsk, want waar uitdrukkelijk getracht wordt het kinderlijke willen, voelen of vinden te vormen los van of in plaats van verbetering van het kinderlijke kennen, is per definitie sprake van indoctrinatie of conditionering. Er valt trouwens, ook al zou men zijn best ervoor doen, sowieso niks conatief, sociaal, moreel, emotioneel, affectief en dergelijke te ontwikkelen en te vormen zonder (eventueel onwillekeurige) ontwikkeling en vorming van de cognitie. Verandering van willen, vinden, voelen en doen gaan nu eenmaal onvermijdelijk samen met verandering van kennis. In het opvoeden wordt de basale en centrale functie van het kennen recht gedaan en doelbewust 'benut'.

Opvoeden valt niet samen met grootbrengen, maar maakt er deel van uit, een *fractie*. Opvoeding moet immers onderscheiden worden van zulke veelomvattende en ingrijpende activiteiten en gebeurens als sociale en culturele initiatie en beschaving, ouderlijke verzorging en bevoogding, fysieke en psychische ontwikkeling en aanpassing en andere soorten uitgroeien en irreflexief leren. Enkel en alleen de *leerzame* momenten en dan nog slechts de momenten die door de oudere leerzaam bedoeld zijn en waarop het kind dat leert wat de oudere hem bedoelt te leren, worden hier tot het opvoeden gerekend: de oudere doet het kind leren.

Het opvoeden vindt niet alleen plaats op school of voornamelijk in een of ander professioneel verband of hoofdzakelijk in voorgestructureerde en voorbereide situaties: opvoeden is ook een alledaagse activiteit, eventueel spontaan, onvoorbereid en onvoorbedacht. Van opvoeding is bijvoorbeeld al sprake wanneer een kind opmerkzaam gemaakt wordt op iets en dit hem te denken geeft ('Heb jij dat ook: als ik dit muziekje hoor word ik altijd een beetje verdrietig. Hoe zou dat komen?'; 'Kijk eens, een wandelende tak. Wat zou het zijn een plantig beestje of een beestig plantje?') of wanneer een kind vermaand wordt en het zich daarop beraadt ('Waarom mag jij wel die mug doodslaan, maar gil je moord en brand als de buurman zijn hond schopt en slaat?') of wanneer een kind met opzet aan het twijfelen gebracht wordt over zijn zekerheden ('Niet alle moeders zijn blij als ze een kindje krijgen' of 'Waarom zou dat niet kunnen? Papa heeft vroeger ook wel eens met een jongen gevreeën').

Opvoeding is een mogelijkheid die ingebed en ingebakken is in *elke* verhouding tussen ouderen en kinderen, bijvoorbeeld in omgang, verzorging, bescherming, bevoogding, regering, disciplineren en beschaving. De verhouding wordt opvoedend zodra de oudere het kind iets wil leren en zijn best daarvoor doet en het kind daadwerkelijk leert wat de bedoeling is. Alleen de intentie of de inspanning van de oudere is onvoldoende om van opvoeding te kunnen spreken: leert het kind niets dan wordt er niet opgevoed, maar *getracht* op te voeden. Er is evenmin sprake van opvoeden waar het kind wel wat leert van de inspanning van de oudere, maar *iets anders* dan de bedoeling is. Dan wordt het kind niet welberaden en werkelijk begeleid in *dit* leren: het leert dit

zelf op eigen houtje, zoals het voortdurend overal van alles zelfstandig leert zonder hulp van anderen, ook van en in de verhoudingen met ouderen. Verhoudingen tussen ouderen en kinderen kunnen ook voor zover ze niet opvoedend zijn en eventueel ondanks intenties en inspanningen van ouderen niet opvoedend willen worden, best *leerzaam* zijn, maar leert een kind er iets van dat niet de bedoeling is, dan is zijn leren natuurlijk niet ineens opgevoed-wordsen.

Ter illustratie.

Jan wordt bijgebracht dat hij *nooit* van de stoep mag. Vader verbiedt het hem om de haverklap en zonder meer: je mag wat er ook gebeurt en wat je ook wil, nooit van de stoep af en de straat op of over, anders zwaait er wat; wee je gebeente! Hier is geen sprake van opvoeden, maar van inscherpen: vader prent Jan een regel in; zijn oogmerk is programmering. Jan heeft de regel klakkeloos te volgen. Vader beoogt niet Jan iets te kennen en te denken te geven. Niks geen 'gemits' en 'gemaar': twijfel en onzekerheid, mogelijke uitzonderingen, aarzeling, et cetera zijn in zulke gevallen immers veel te riskant. Jan leert irreflexief (*niet* reflexief) op de stoep te blijven: door ondervinding is hij eraan gewend dat afwijken van vaders regels op malheur uitloopt.

Welnu, van of in deze niet-opvoedende verhouding kan Jan best iets (reflexief) leren. Bijvoorbeeld —ik zeg maar wat— dat vader een bezorgde, bazige of bange man is, bezorgder, baziger of banger dan vriendje Kees z'n vader. Of dat vader hem niet voor vol aanziet: 'Papa zegt elke dag hetzelfde' of 'Papa snapt niet dat ik het wel weet'. Of dat vader een zeurkous is. Of dat vader anders is dan moeder. Of dat het wegverkeer op de een of andere manier vergelijkbaar is met de valse hond van de buren en vreemde, aardige mannen in parken en op pleinen. Omdat vader dit leren niet beoogt met zijn handelen jegens Jan is er geen sprake van opvoeden.

Deze zelfde verhouding kan gelegenheid geven voor opvoeding. Stel, vader onderkent dat uitsluitend verbieden onverstandig is en realiseert zich dat wanneer het niet aan Jan toevertrouwd wordt ook zelf de risico's te wegen en zelf te concluderen dat oversteken doorgaans levensgevaarlijk is, de kans groot is dat Jan in een dwarse bui en in afwezigheid van vader onvoldoende reden heeft (of kent) om niet van de stoep te gaan. Vader kan, dit beseffende, besluiten toch Jans denken en kennen aan te spreken: hij wijst Jan op het verschil tussen stoep en straat, vertelt hem van de gevaren van fietsers, brommers en auto's en herinnert hem eraan wat er onlangs van de kat is overgebleven na een roekeloze poging tot overtocht. Leert Jan inderdaad het bedoelde, dan is de verhouding tijdelijk opvoedend geworden.

Maar leert Jan wat anders dan of niets van wat vader beoogt, dan is er nog steeds van opvoeding geen sprake, ondanks vaders inspanningen en goede bedoelingen. Zo kan het gebeuren dat Jan van vaders aanwijzingen en uitleg niets leert over verkeer en gevaar, omdat vader ongelukkigerwijze begint met Jan te herinneren aan de plat gereden kat: het enige dat Jan bijblijft van vaders wijze les is dit oprakelen van de schrik en het verdriet bij de wrede en trieste dood van de geliefde huisvriend.

Op opvoeding aangewezen?

Gegeven zijn reflexiviteit kan nagenoeg iedereen overal en altijd van alles leren. Kinderen verschillen hierin niet van ouderen. Kinderen hebben echter nog veel te leren voor ze voor *volwassenen* gehouden kunnen worden —waarbij een volwassene iemand is wiens kunnen, kennen en lenigheid van geest voldoende zijn, gegeven de autonomie en verantwoordelijkheid die men geacht wordt aan te kunnen en de bezonnenheid die verlangd wordt, dus iemand die genoeg geleerd heeft (over dit 'voldoende' en 'genoeg' kom ik nog te spreken). Kinderen hebben nog veel te leren en dat kunnen ze niet geheel en al zonder begeleiding en steun van ouderen.

Kinderen zijn dus op opvoeding aangewezen, naar het heet. Is dat wel zo?

Dat ze voldoende moeten leren, is buiten kijf. Autonomie en verantwoordelijkheid zijn afhankelijk van wat men geleerd heeft. De bezonnenheid waartoe men bekwaam is, hangt eveneens af van leren. Maar moet het per se onder begeleiding? Opvoeding is geen noodzakelijke voorwaarde voor leren. Wel voor *voldoende* leren?

Inderdaad: opvoeding is onontbeerlijk en wel om twee redenen. In de eerste plaats omdat het van sommige nuttige en waardevolle zaken bijzonder onwaarschijnlijk is dat kinderen die op eigen gelegenheid, aan zichzelf overgelaten, zouden kunnen leren. Onze maatschappij, ons leven en samenleven en onze cultuur zijn daarvoor veel te rijk, te divers en te complex. Op zijn minst is *enige* ordening, selectie en structurering van zaken en *enige* begeleiding en bijstand in het leren geboden. De opvoeding hoeft —met andere woorden— weliswaar niet *al* het kinderlijke leren te dekken. Maar een deel vraagt toch om sturing en ondersteuning. Een bijkomend voordeel van opvoeding is haar gunstige uitwerking op het zelfstandig leren `elders', buiten het opvoedende moment. Er ontstaat idealiter een wisselwerking tussen dit leren-dankzij-opvoeding-hier en dat zelf-leren-daar: opvoeding speelt in of borduurt voort op wat het kind `elders' zelf leert en geleerd heeft en opvoeden bevordert op zijn beurt het kinderlijke zelfstandige leren `elders'. Hierbij valt niet alleen te denken aan stimulans (bijdragen tot lenigheid van geest; oefening van reflexiviteit) en voorziening (verrijking en verfijning van kennis), maar evengoed aan correctie (revisie van kennis; nopen tot herbezinning en nieuwe toetsing).

De tweede reden waarom opvoeding toch geboden is, heeft ook te maken met haar stimulerende en corrigerende werking. Alles op eigen houtje leren is even onbestaanbaar als ongehinderde ontwikkeling: geen kind groeit op in een sociaal en cultureel vacuüm. Kinderen worden, omdat ze nu eenmaal temidden van volwassenen en anderen leven, onvermijdelijk mede gevormd door ongerichte contextuele invloeden en doelgerichte niet-opvoedende beïnvloeding (zie eerder deze paragraaf onder `Irreflexief leren'). Dit onontkoombare `geboetseer' wordt door kinderen werktuiglijk ondergaan: het is *irreflexief* leren —geen leren. Irreflexief leren kan zó bepalend zijn, zó vastleggend, zeker als het continu `herhaald' wordt door massieve bevestiging en consequente gewenning, dat het onwaarschijnlijk is dat het kind zelf, op eigen houtje —bij toeval door ontdekking of in voorbedachte nadere toetsing en bezinning— er achterkomt hoe discutabel en verbeterlijk zijn door dat irreflexieve leren ingegeven oordelen en handelen is. Lenigheid van geest blijft op het betreffende gebied (of in de betreffende sfeer) afwezig, zolang er niet opvoedend een begin gemaakt wordt met ontginning. De opvoeding corrigeert irreflexief leren: in het opvoeden wordt onwillekeurig en werktuiglijk ondergane invloed als het ware binnen het blikveld van de kinderlijke reflexiviteit en het kinderlijke kennen gebracht, met andere woorden: binnen het bereik van bezinning, autonomie en verantwoordelijkheid. Kortom: opvoeden is een tegenwicht van irreflexief leren en een remedie tegen irreflexief leren dat voortdurend herhaald en bevestigd wordt.

Hoewel kinderen altijd en overal van alles kunnen leren zonder steun en leiding, is opvoeding geboden, ten eerste omdat wel van alles, maar niet *alles* wat nodig is, op eigen houtje geleerd kan worden en ten tweede als tegenwicht van irreflexief leren. Kinderen zijn derhalve inderdaad op opvoeding aangewezen.

Pedagogische verantwoordelijkheid

Moeten kinderen volwassen worden dan *moeten* ouders er zorg voor dragen dat kinderen voldoende gelegenheid krijgen om te leren alsmede voldoende begeleiding krijgen in het leren. Dit is de inhoud (in meest abstracte zin) van de *pedagogische verantwoordelijkheid* van de oudere generatie voor de jongere generatie. Dragere en gebeneficieerden van de verantwoordelijkheid blijf ik gemakshalve voorlopig zo globaal aanduiden, als volwassenen en kinderen, alsof

het zou gaan om (slechts) twee (complete) generaties —later nuanceer ik de voorstelling op dit punt (hoofdstuk 7). De *inhoud* van de pedagogische verantwoordelijkheid bespreek ik hier al wel in wat concretere termen.

Volwassenen kunnen er niet mee volstaan de opvoeding van de kinderen aan het toeval over te laten: spontane, onvoorbedachte en onvoorbereide momenten van opvoeding zijn niet genoeg. Er is duurzame, lange-termijn bijstand nodig, dat wil zeggen: begeleiding die rekening houdt met vertrekpunten en einddoelen, met wat eerder en elders geleerd is en wat later en elders nog geleerd kan of zal worden, enzovoorts. Dit verlangt structuur, ordening, organisatie, selectie, afstemming, enzovoorts, dus beraad, voorbereiding, overleg en beleid. Het vergt bovendien aandacht en reflexiviteit en —om kort te gaan— bezonnenheid. Een aantal punten die tot de kern van het domein van de pedagogische verantwoordelijkheid behoren, wil ik naar voren halen. Het is uiteraard beslist niet de bedoeling hier volledig te zijn: ik noem enkel een paar belangrijke zaken.

Opvoeders hebben een beeld nodig van wat kinderen moeten leren om volwassen te worden. Wat is voldoende? Welke verzameling van kennis en capaciteiten geldt als drempel? Hoeveel bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid verlangen we van volwassenen en op welke terreinen en wat vereist dat aan lenigheid van geest en kennen en kunnen? In deel 1 luidt de kwestie aldus: wat voldoende is, verschilt per maatschappij, per cultuur en per tijdsgewricht; voldoende leren is zich het kennen en kunnen eigen maken dat hier-en-nu, in deze sociaal-cultureel-historische context, nodig is om een eigen leven te kunnen leiden en zinvol te kunnen participeren in de collectieve zelfregering; het betreft een samenstel van bepaalde vaardigheden, capaciteiten en inzichten alsmede overzicht en doorzicht aangaande bepaalde zaken (onderwerpen en problemen) en zaakgebieden.

Enig idee van wat voldoende is, is noodzakelijk om het kinderlijke leren welberaden te kunnen begeleiden. Dit betekent natuurlijk niet dat opvoeders zich dienen voor te bereiden op en te wijden aan structurele bijstand in *al* het nodige leren. Het behoort juist tot de pedagogische verantwoordelijkheid om af te wegen en te bepalen welk leren aan het toeval en de kinderen zelf overgelaten kan worden en welk leren systematische opvoeding vereist. Veel leren heeft genoeg aan spontane, onvoorbereide en onvoorbedachte opvoedende momenten of aan de eigen ontdekkingen en overdenkingen van het kind zelf. Alleen waar het gaat om het complexere kennen en kunnen kan leren moeilijk zonder systematische opvoeding.

Het behoort ook tot de pedagogische verantwoordelijkheid om uit te maken op welke punten en in welke opzichten het irreflexieve leren van kinderen gestructureerd tegenwicht verdient. Welke invloeden van bijvoorbeeld socialisatie en enculturatie dienen door opvoeding binnen het bereik van de kinderlijke reflexiviteit gebracht te worden? En welke zijn daarvoor te onschuldig of te doorzichtig: zo onschuldig dat ze geen kwaad kunnen of zo doorzichtig dat ze zichzelf op den duur wel verraden?

Hebben opvoeders een indicatie van wat kinderen zoal moeten leren maar niet op eigen houtje of dank zij toevallige opvoedende momenten *kunnen* leren, dus weten opvoeders ongeveer waarin kinderen opgevoed moeten worden, dan dienen ze (vervolgens) zich te bezinnen op vorm, volgorde, plaats, werkverdeling en dergelijke kwesties. Wat is de beste manier of methode? Hoe kunnen we kind en zaak bij elkaar brengen zonder dat het ten koste gaat van een van beide —zonder het kind te overvragen of overbelasten en de zaak te vertekenen of te versimpelen? Hoe zorgen we ervoor dat er (of dat dit) daadwerkelijk geleerd wordt en niet irreflexief geleerd, dat het opvoeding is en blijft en niet bijvoorbeeld socialisatie, disciplineren of conditionering wordt? Wat moet eerst en laatst en wat na wat? Wanneer zijn kinderen normaliter hieraan toe? Is de fysieke en psychische conditie van deze kinderen alsmede hun kennen en kunnen zodanig dat ze dit al kunnen leren? Moet dit op school of thuis of in de praktijk of in 'het

veld'? Welke omgeving leent zich het meest voor dit leren? Wie is de geschiktste persoon om in deze zaken als gids te dienen —wie heeft voldoende gezag en vertrouwen bij de kinderen; wie heeft voldoende verstand van deze zaken; wie heeft voldoende ervaring met of weet van deze kinderen (een arts, de gym-leraar, de mentor, de pastor, de biologie-docent of toch de ouders)? Et cetera, et cetera. Afhankelijk van het niveau van verantwoordelijkheid is de bezinning min of meer abstract: op het meest algemene niveau betreft ze *alle* kinderen en *al* het kennen en kunnen dat opvoedend geleerd moet worden en op het meest concrete en particuliere niveau gaat het om *dit* kind of *deze* kinderen en *dit* opvoedend te leren kennen of kunnen. In beide gevallen —zowel op het abstracte als het concrete niveau— betekent bezinning allicht rekening houden met alle mogelijke relevante factoren en feiten zowel als afgaan op getoetste, liefst dubbel getoetste kennis, dat wil zeggen: waargemaakte kennis van de te leren zaken, van de op te voeden kinderen en van de mogelijkheden en beperkingen van middelen, omstandigheden en (eventuele) opvoeders.

Pedagogische verantwoordelijkheid vraagt naast bezinning vanzelf ook bezonnenheid. Bezonnen opvoeden betekent in de eerste plaats opvoedend handelen overeenkomstig de bezonnen conclusies (q.e. de uitkomsten van de bezinning). Voorts of ondertussen impliceert het in ieder geval bescheidenheid, openheid en aansprakelijkheid: weten dat het beter kan en bereid zijn het opvoedend oordelen en handelen eventueel te herzien of bij te stellen; openstaan voor herkenning en verdiscontering van mogelijke veranderingen in de situatie en voor kritiek en suggesties van anderen; desgevraagd uit kunnen leggen waarom zus geoordeeld en niet zo en dit gedaan en niet dat, refererend aan waargemaakte kennis. Bezonnenheid vereist aanhoudende bezinning op de situatie en waar nodig plooiing naar de situatie. Bezonnen opvoeden staat bijvoorbeeld haaks op het *coûte que coûte* uitvoeren van een plan en de implementatie van een of ander voorgenomen programma. Het duldt evenmin overhaaste conclusies en onevenwichtige besluiten in geval van tegenslag of onverwachte resultaten. Kenmerkend voor bezonnen opvoeden is zelfkritiek: wat beslist niet past is het toeschrijven van problemen (bij onverwachte wendingen en/of uitkomsten) aan alles behalve het handelen en oordelen van de opvoeder zelf, bijvoorbeeld uitsluitend aan de omstandigheden, de middelen en dergelijke of aan het kind, aan de inzet en de conditie van het kind. Een bezonnen opvoeder hoeft dan ook zelden of nooit te concluderen dat een kind niet opvoedbaar is en dat het daarmee buiten het zorgbereik van zijn pedagogische verantwoordelijkheid valt.

Iets concreter: bezonnenheid betekent dat de opvoeder zich *'onderweg'* blijft afvragen en *aan het gebeuren toetst* of de methode deugt, of de kinderen daadwerkelijk leren (reflexiviteit oefenen en kennen en kunnen verbeteren), wat de kinderen leren, of de kinderen niet overvraagd worden, of de te leren zaken niet vertekend of versimpeld worden, of deze kinderen reeds hieraan toe zijn, of de entourage bevorderlijk is of in elk geval niet hinderlijk, of hijzelf in staat is om de kinderen dit te doen leren, et cetera. Gaat het niet zoals verwacht of gehoopt —bijvoorbeeld lijkt een kind iets niet te kunnen leren—, dan is het nog maar de vraag waaraan dat ligt. Is de waarneming van de opvoeder adequaat of valt het bij nader toezien wel mee? Is het handelen van de opvoeder toereikend voor dit kind met deze achtergrond en deze vermogens? Is het handelen van de opvoeder toereikend voor het doen leren van deze kennis of dit kunnen in deze omstandigheden? Is het echt een kwestie van kinderlijk niet *kunnen* leren of heeft het misschien toch ook te maken met niet *willen*? Enzovoorts. En stel, het kind kan dit nu, gegeven die en die condities inderdaad niet leren. Dan dient de opvoeder na te gaan of de condities niet te verbeteren zijn, of een later moment niet geschikter is, of er niet een aangepaste, speciale wijze van leren te ontwikkelen is, et cetera. Alleen in uitzonderlijke gevallen zal op den duur geconcludeerd kunnen worden dat het kind in bepaalde opzichten niet opvoedbaar is.

Bescheidenheid, openheid en aansprakelijkheid zijn *oogmerken* van opvoeden (zie eerder deze paragraaf onder 'Opvoeden') en, naar nu gebleken is, ook *kenmerken* van pedagogische verantwoordelijkheid. De opvoeder realiseert deze drie normen in het bezonnen opvoeden en dit niet omdat hij het goede voorbeeld moet geven, maar doordat bezonnenheid zo geaard is. Toch *werkt* het wel als voorbeeld, zeker waar de opvoeder ten overstaan van de kinderen zijn opvoedend oordelen en handelen verantwoordt —iets dat gegeven zijn aansprakelijkheid tot op zekere hoogte van hem mag worden verlangd. Zoals de opvoeder de kennis die hij het kind voorhoudt ten overstaan van het kind tot op zekere hoogte kan verantwoorden en zoals hij het kind uitnodigt of uitdaagt om te vragen naar de 'waaroms' en 'waarvandaans' en de 'mitsen' en 'maren' (zie eerder deze paragraaf onder 'Opvoeden'), zo kan hij ook ten overstaan van het kind zijn opvoedend oordelen en handelen tot op zekere hoogte verantwoorden en het kind uitnodigen of uitdagen om te vragen naar de 'waaroms' hiervan. Waarom opvoeden in juist deze kennis en dat kunnen? Waarom deze methode? Waarom op dit moment of in dit stadium? Waarom in de klas en niet thuis, in 'het veld' of 'de praktijk'? Enzovoorts.

Ten overstaan van de kinderen hoeft de opvoeder zijn opvoedend oordelen en handelen slechts *tot op zekere hoogte* te kunnen verantwoorden: niet volledig, want de kinderen zijn nog niet zover in hun leren dat ze voldoende inzicht hebben om elk argument en iedere reden te kunnen doorgronden, ijken en afwegen. Deze reserve geldt *niet* waar het anderen dan de kinderen betreft: ten overstaan van mede-volwassenen moet de opvoeder zijn oordelen en handelen gewoon voluit kunnen rechtvaardigen refererend aan waargemaakte kennis. Eerder heb ik dit reeds kortelijk gemeld.

Opvoeding als mensenplicht

De ratio van de pedagogische verantwoordelijkheid van de oudere voor de jongere generatie is de onwaarschijnlijkheid dat kinderen zonder bijstand voldoende zullen leren. Omdat leren van fundamenteel belang is, kan het gelden als 'basic need'. Het leren is niet alleen in het belang van het kind zelf, maar is bovendien van *algemeen* belang. Hierom is er iets voor te zeggen om opvoeding niet alleen als *mensenrecht*, maar ook als *mensenplicht* te begrijpen. Wat is er zo belangrijk aan leren dat de pedagogische verantwoordelijkheid in mijn ogen tot de basale plichten van ieder mens gerekend moet worden? Op deze vraag geef ik hier een voorlopig antwoord. Ondertussen begin ik alvast, vooruitlopend op de volgende, laatste en recapitulerende subparagraaf, het onderhavige hoofdstuk te resumeren.

Waarom is het van fundamenteel belang dat kinderen leren? Dit heeft te maken met de onbetwistbare waarde van bezonnenheid. De funderende aanname is simpel: hoe meer er na en naar adequate bezinning geoordeeld en gehandeld wordt, hoe beter er geoordeeld en gehandeld wordt, niet zozeer beter voor de persoon in kwestie, als wel *überhaupt* beter. Bezonnenheid is per se beter dan onbezonnenheid. Deze aanname verdient enige toelichting en rechtvaardiging.

Oordelen en handelen *na en naar adequate bezinning* betekent: rekening houdend met alles wat ertoe doet, zich richtend naar reflexief kennen en waargemaakte kennis —zelfkennis, kennis van anderen en kennis van omstandigheden en zaken. Hierbij moet 'alles wat ertoe doet' in de breedst mogelijke zin begrepen worden: rekening houdend met alles wat ertoe doet, met inbegrip van bijvoorbeeld belangen van anderen en de waarde van dingen en 'dingen' en inclusief het eigen bewustzijn (weten, vinden, voelen, willen, enzovoorts) en handelen (zie 4.3 onder 'Bezonnenheid'). Beter oordelen en handelen dan bezonnen oordelen en handelen is eenvoudigweg onbestaanbaar, want er is geen definitie of opvatting van 'beter' denkbaar die het toelaat om te zeggen: 'onbezonnen oordelen en handelen is beter'. Immers, elke definitie of opvatting van

`beter' maakt deel uit van een normatief denkbeeld en een normatief denkbeeld vooronderstelt de waarde van bezonnenheid, want zou het dat niet doen dan zou het neutraal staan tegenover zijn eigen werkzaamheid en dat is onvoorstelbaar. Waarom zou een normatief denkbeeld neutraal staan tegenover zijn eigen werkzaamheid als het de waarde van bezonnenheid niet zou vooronderstellen? Normen worden pas werkzaam als mensen er in hun oordelen en handelen rekening mee houden en ze in hun oordelen en handelen recht doen. Bijgevolg vereist de werkzaamheid van een normatief denkbeeld bezonnenheid: de normen moeten deel uitmaken van hetgeen ertoe doet en waarmee rekening gehouden wordt; of ze recht gedaan wordt —bijvoorbeeld of ze correct toegepast worden—, hangt af van de kwaliteit van de kennis waarnaar men zich richt; werkzaamheid hangt dus af van adequate bezinning. Vandaar: iedere normering vooronderstelt per definitie de waarde van bezonnenheid. Dit maakt de waarde van bezonnenheid onbetwistbaar. Welnu, het is vanwege de onweerlegbare waarde van bezonnenheid, dat leren van fundamenteel en algemeen belang is. Immers, leren bevordert bezonnenheid.

Een bijkomende en afgeleide, maar niet minder principiële reden voor het belang van leren is dat het de aangewezen manier is om autonomie en verantwoordelijkheid uit te breiden. De waarde van autonomie is evident. Autonomie betekent zichzelf regeren in overeenstemming met eigen waarheden en waarden en biedt daarmee een kader voor de realisering van bezonnenheid. De waarde van verantwoordelijkheid is eveneens afgeleid van de waarde van bezonnenheid: aanspreken op en gehoor geven aan verantwoordelijkheid noopt tot bezinning en stimuleert zodoende bezonnenheid.

Gegeven enerzijds de onbetwistbare waarde van bezonnenheid en de waarde van autonomie en verantwoordelijkheid en anderzijds de afhankelijkheid van bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid van leren, is leren *zo* belangrijk dat er veel voor te zeggen is om opvoeding te beschouwen als basale menselijke plicht of —naar analogie van `mensenrecht'— als *mensenplicht*. Met deze gedragen woordkeus zou uitgedrukt en benadrukt kunnen worden dat de pedagogische verantwoordelijkheid niet alleen alle kinderen geldt, maar ook alle volwassenen verplicht. Dat ze alle kinderen geldt, is in de vorige subparagraaf gebleken. Omdat reflexiviteit een normale menselijke mogelijkheid is, kan bijna ieder kind van alles leren. Alleen op den duur en *gaande de opvoeding* kan ontdekt worden of een kind in bepaalde opzichten niet opvoedbaar is. En dan nog doen eventuele kinderlijke beperkingen niets af aan de pedagogische verantwoordelijkheid jegens het kind; integendeel.

Dat de pedagogische verantwoordelijkheid alle volwassenen verplicht, heeft verschillende redenen. Ik noem er hier twee. De eerste is in paragraaf 4.3 al gesuggereerd. Voor zover mensen (hadden) kunnen bijdragen tot *elkaars* bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid, zijn ze mede aansprakelijk voor de bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid van hun medemensen. Derhalve kan niemand het zich moreel veroorloven om onverschillig te staan tegenover de opvoeding van de volgende generaties kinderen en zich niets gelegen te laten liggen aan hoe en wat de kinderen leren. De tweede reden heb ik in deze subparagraaf uitgeduid. Het leren is niet alleen in het belang van het kind zelf, maar is ook van algemeen belang. Als iedereen ermee gebaat is dat de kinderen leren, ligt het in de rede om aan te nemen dat de pedagogische verantwoordelijkheid iedereen verplicht.

Resumé

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk is een theorie over bewustzijn en reflexiviteit geconstrueerd en verantwoord. In de volgende paragrafen zijn daaruit in verschillende richtingen beginselen afgeleid. De tweede paragraaf behandelde een paar kennistheoretische consequenties. De derde paragraaf ontwikkelde een passende wijze van spreken over bezonnenheid, autonomie

en verantwoordelijkheid. De vierde paragraaf bracht de theorie over bewustzijn en reflexiviteit in verband met pedagogische noties: ze bleek centrale pedagogische aannamen te bevestigen.

Noodzakelijkerwijs wordt hier volstaan met het aanstippen van een aantal hoofdpunten. De eerste paragraaf laat ik hierbij wijselijk onbesproken vanwege zijn dichtheid.

Kennis is gekarakteriseerd als conclusie van reflexief bewustzijn aangaande de eigen aard van een bepaalde zaak. Vanwege de oneindigheid van de wereld en de beperktheid van het menselijke bewustzijn (gebonden aan tijd en plaats, aan het lichaam en het verleden) is kennis per definitie betrekkelijk. Dank zij de menselijke reflexiviteit is kennis ook altijd verbeterlijk. Er zijn verscheidene opzichten waarin en manieren waarop kennis te verbeteren is. De manieren laten zich samenvatten in twee soorten: kennis toetsen aan de zaak en kennis toetsen aan de kennis van anderen. Dit zijn ook de manieren om na te gaan of de eigen kennis optimaal is en of ze niet beter kan. Vandaar dat het toetsen van kennis wel 'verifiren' genoemd wordt en ik voorstel om te spreken van kennis 'waarmaken'. Waargemaakte kennis is dan kennis die dubbel getoetst en bevestigd is.

Kennis is hooguit optimaal: zelfs waargemaakte kennis is betrekkelijk; misschien onthult ze veel, maar wie weet wat ze verborgen laat. Deze onzekerheid noopt tot bescheidenheid en openheid. Een andere epistemische norm is aansprakelijkheid. Kennis is per se conclusie van reflexief bewustzijn. Derhalve kan iemand die iets kent desgevraagd aan de ander uitleggen hoe hij aan zijn kennis gekomen is, wat voor ervaringen, exploraties, interpretaties en overdenkingen eraan voorafgegaan zijn, eventueel inclusief wat hij van anderen heeft geleerd. Kortom: kennen impliceert kennis kunnen verantwoorden. Aangezien reflexiviteit een normale menselijke eigenheid is, iets dat nagenoeg iedereen kan, ligt het in de rede om epistemische bescheidenheid, openheid en aansprakelijkheid te beschouwen als behoorlijk. Het zijn normen waaraan mensen elkaar altijd en overal kunnen houden en waarop ze elkaar mogen aanspreken.

In paragraaf 4.3 is in het verlengde van al het voorgaande uitgelegd waarom reflexiviteit het substraat is van bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid. Ondertussen zijn deze drie termen of begrippen 'betekend' en genterpreteerd op een wijze die past in de in 4.1 en 4.2 geconstrueerde en ontvouwde theorie. Dit alles kan hier verder onbesproken blijven omdat het in de vorige subparagraaf genoegzaam gerecapituleerd is (zie 'Opvoeding als mensenplicht').

In de laatste paragraaf (4.4) zijn de pedagogische principes die in deel 1 voor vanzelfsprekend doorgingen toegelicht, aangevuld en gerechtvaardigd op basis van wat verteld is over reflexiviteit en kennis —de theorie in de paragrafen ervoor. Er is onderscheid gemaakt tussen reflexief leren en irreflexief leren en besloten het eerste voortaan zonder meer 'leren' te noemen en het tweede uitdrukkelijk voluit 'irreflexief leren' te blijven noemen.

Leren is een activiteit die het kind onderneemt: het kind verbetert zelf willens en wetens zijn oordelen en handelen. Leren bestaat in oefening van reflexiviteit en verbetering van kennen en kunnen. Vanwege de basale functie van de kennis in en voor bewustzijn en handelen is reflexief leren vooral verbetering van kennen. *Irreflexief leren* is een gebeuren dat het kind ondergaat: het verandert niet door eigen bezinning en zelfverbetering maar als effect van ongerichte contextuele invloeden (bijvoorbeeld: socialisatie en enculturatie of werktuiglijke adaptatie q.e. onwillekeurige aanpassing van lichamelijke en psychische functies aan eigenschappen van de omgeving) of als resultaat van doelgerichte beïnvloeding door een ander of door anderen (bijvoorbeeld: de uitwerking van disciplineren, conditionering en inprenting). Irreflexief leren doet gewoonten, regels en patronen ontstaan. Het sjabloniert bewustzijn. Mensen kunnen moeilijk zonder irreflexief leren, want zonder houvast, zekerheden en structuren en de aanwezigheid van min of meer begane, getreden en geffende paden zou het dagelijks leven ondragelijk onrustig, inspannend en ingewikkeld worden. Mensen kunnen evenmin zonder leren, al was het alleen maar omdat er zonder leren geen sprake zou zijn van bezonnenheid, autonomie

en verantwoordelijkheid.

Opvoeden is kinderen bijstaan in hun leren. Het is in de eerste plaats kennis doen krijgen en kennis doen toetsen. Wekken en verduurzamen van reflexiviteit is hierin begrepen en verruimen van kunnen gebeurt ondertussen vanzelf. Opvoeden maakt deel uit van grootbrengen, een fractie. Het valt qua omvang in het niet bij veelomvattende en ingrijpende activiteiten als verzorging, bescherming, initiatie, beschaving, et cetera. Enkel en alleen de leerzame momenten en dan nog uitsluitend de momenten die door de volwassene leerzaam bedoeld zijn en waarop het kind dat leert wat de volwassene hem bedoelt te leren, worden hier tot het opvoeden gerekend. Dit neemt niet weg dat opvoeden ook en veel buiten schoolse, professionele en formele activiteiten voorkomt. Opvoeden is een alledaagse activiteit, eventueel spontaan, onvoorbereid en onvoorbedacht. Immers, opvoeding is een mogelijkheid die ingebed en ingebakken is in elke verhouding tussen volwassenen en kinderen: het wordt opvoedend zodra de volwassene het kind iets wil leren en zijn best daarvoor doet en het kind daadwerkelijk leert wat de bedoeling is.

Kinderen zijn op opvoeding aangewezen, want ze kunnen wel van alles, maar niet alles op eigen houtje leren. Bovendien is opvoeding nodig als tegenwicht van irreflexief leren. Opvoeding is geboden. Dit is de ratio van de pedagogische verantwoordelijkheid. Kinderen moeten het nodige leren, maar kunnen het niet zonder bijstand, dus moeten volwassenen opvoeden. Van de inhoud van de pedagogische verantwoordelijkheid zijn de belangrijkste facetten naar voren gehaald: men dient zich een beeld te vormen van wat kinderen moeten leren om volwassen te worden; af te wegen en te bepalen welk leren aan het toeval en de kinderen zelf overgelaten kan worden en welk leren systematische opvoeding vereist; uit te maken op welke punten en in welke opzichten het irreflexieve leren structureel tegenwicht verdient; zich te bezinnen op vorm, methode, volgorde, werkverdeling, plaats, middelen, en dergelijke. Tenslotte is nog gesproken over pedagogische bezonnenheid en aansprakelijkheid. In de laatste subparagraaf is uiteengezet waarom opvoeding als mensenplicht is te begrijpen. Gegeven enerzijds de onbetwistbare waarde van bezonnenheid en de waarde van autonomie en verantwoordelijkheid en anderzijds de afhankelijkheid van bezonnenheid, autonomie en verantwoordelijkheid van leren, is leren *zo* belangrijk dat opvoeding als basale menselijke plicht te beschouwen is. Pedagogische verantwoordelijkheid geldt alle kinderen en *verplicht* alle volwassenen.